

Frykt

*Om fremstillingen av polsk antisemittisme i Jan Tomasz
Gross' forfatterskap*

Ann-Kristin Rasmussen

Masteroppgave i polsk språk 2013
Institutt for litteratur, områdestudier og europeiske språk
Det humanistiske fakultet

UNIVERSITETET I OSLO

Mai 2013

© Ann-Kristin Rasmussen 2013

Frykt

Ann-Kristin Rasmussen

<http://www.duo.uio.no/>

Trykk: Reprosentralen, Universitetet i Oslo

Jan Tomasz Gross

(Bilde fra Gross' hjemmeside på www.princeton.edu)

Sammendrag

Min oppgave handler om tre bøker av forfatteren og sosiologen Jan Tomasz Gross (f. 1947): *Sąsiedzi: Historia Zagłady Żydowskiego Miasteczka* (Naboer: Historien om tilintetgjørelsen av en jødisk landsby, 2000), *Strach: Antysemityzm w Polsce tuż po wojnie: Historia Moralnej Zapaści* (Frykt: Antisemittisme i Polen rett etter krigen: En historie om moralsk kollaps, 2007) og *Złote Żniwa: Rzecz o Tym, co się Działo na Obrzeżach Zagłady Żydów* (Gylden innhøstning: Saken om det som skjedde i periferien av tilintetgjørelsen av jødene, 2011). Samtlige av disse bøkene omhandler og beskriver det dyptliggende og meget følsomme temaet “antisemittisme” og hvilke utløp dette har fått i konkrete hendelser i Polen. Diskriminering av og overgrep mot jøder har funnet sted over hele Europa i lang tid, men Gross’ fokuserer på “det jødiske spørsmålet” i polsk kontekst. Ved å ta opp dette temaet, som frem til slutten av 1980-tallet var mer eller mindre et ikke-tema rører han ved polakkers opplevelse av delaktighet og (med)skyld i grusomheter begått mot polske jøder under og etter andre verdenskrig. Gross har valgt å fremstille historien på en slik måte at leseren vanskelig kan unngå å bli berørt av de personlige fortellingene. Med dette har han tvunget frem et oppgjør med fortiden og et tilbakeblikk på kontroversielle hendelser som mange polakker lenge har villet glemme. Derfor har også mange reagert på hans fremstilling av “sannheten.” Ikke minst viktig er det at hans forfatterskap har satt i gang store offentlige debatter i Polen.

Jeg skal undersøke hvordan Gross fremstiller den polsk-jødiske historien i sitt forfatterskap og se nærmere på det mangfold av reaksjoner det har forårsaket. Etter å ha gitt en oversikt over Polens historie og jødenes plass i den, identifiserer jeg hans retorisk-litterære strategier. Dernest forsøker jeg å vise at han i stor grad har lyktes med sitt *prosjekt*, sitt bidrag til Holocaustlitteraturen og til den polsk-jødiske diskurs: Det har skapt et veiskille i Polen.

Forord:

Jeg vil gjerne takke min veileder Knut Andreas Grimstad for inspirasjon, uvurderlige hjelp og for hans tålmodighet. Jeg vil også takke universitetslektor Agnieszka Banach for tilbakemelding og råd. Jeg vil i tillegg takke min mor for fruktbare diskusjoner rundt temaet for oppgaven.

Jeg vil gjerne tilegne mitt arbeid til tre modige menn i min familie:

Józef Kołaciński, som mistet livet i Auschwitz,

Stefan Burton Stefański, som var fengslet i Auschwitz,

og Władysław Kołaciński som klarte å flykte fra transport til Auschwitz.

Innholdsfortegnelse

1	Innledning.....	4
1.1	Om forfatteren og hans bøker	4
1.2	Polen – en historisk skisse.....	7
1.3	Polens tre delinger	9
1.4	Polens jøder.....	10
1.5	Antisemittisme i Polen	12
1.6	Tematiseringen av antisemittisme og polsk-jødiske relasjoner fra 1939 til i dag	17
2	Metode og målsetting	23
2.1	Forfatterens fortellestrategier.....	23
2.2	Thick description og leserkontrakt	25
2.3	Min målsetting	27
3	Presentasjon og funn	29
3.1	<i>Sąsiedzi</i> – Naboer	29
3.2	<i>Strach</i> – Frykt	38
3.3	<i>Złote Żniwa</i> – Gullinnhøsting	47
3.4	Reaksjonene og debatten	52
4.	Sammenfatning.....	74
4.1	Betydningen av Gross' bidrag til den polsk-jødiske diskursen	74
	Referanser/litteraturliste	77

1 Innledning

1.1 Om forfatteren og hans bøker

Jan Tomasz Gross er født i Warszawa i 1947 av polsk mor, Hanna Szumańska og polsk-jødisk far, Zygmunt Gross. Hans mor var aktiv i den polske hjemmefronten – Armia Krajowa, og hans far var medlem av PPS – Polska Partia Socialistyczna (Det polske sosialistpartiet). Med hjelp fra Hanna Szumańska reddet han livet og de giftet seg etter krigen. Gross junior arvet sitt politiske engasjement fra sine foreldre og mens han studerte fysikk ved universitetet i Warszawa var han som ung student aktiv i en dissidentgruppe kalt *Komandosi*, Kommandosoldatene. Denne gruppen, som bestod av studenter og dissidenter, var kjent for å ta over og blande seg i diskusjoner og ”angripe” med ord ved universitetene når det gjaldt politiske saker, derav navnet. På denne måten ble de en del av en politisk bevegelse til det kommunistiske regimet i Polen. Myndighetene ble skremt av denne bølgen av opposisjon blant akademiske studenter og intellektuelle og dette førte til en politisk krise som senere skulle bli kalt ”Mars 68”. Under denne aksjonen ble dissidentbevegelsen slått ned med stenging av utdanningsinstitusjoner over hele landet, utvisning av studenter og massearrestasjoner av de politisk aktive. I *Komandosi* var det også flere andre medlemmer som ble kjente personligheter. Blant annet Adam Michnik, som senere ble redaktør av en av polens største aviser *Gazeta Wyborcza*, som ble et viktig diskusjonsforum for Gross’ bøker. Samtidig med ”Mars 68”, ble det startet en anti-sionistisk kampanje rettet mot de gjenværende jødene i Polen. Kampanjen var satt i gang av generalsekretæren i Polska Partia Robotnicza (Det polske arbeiderparti) Władysław Gomułka og så ut til å være et ledd i en politisk motivert prosess som skulle føre til et etnisk rent Polen. Dette førte til at de fleste med jødisk bakgrunn emigrerte fordi de følte seg presset eller uønsket. Gross selv ble utvist fra universitetet, deretter fengslet i fem måneder og i 1969 måtte han emigrere med sine foreldre, da kommunistene ”tillot” innbyggere av jødisk herkomst å forlate Polen. Dette var i praksis en utvisning av landets gjenværende jøder, og den foregikk over store deler av Sentral- og Østeuropa, som på denne tiden var styrt av kommunistene. Gross og hans familie slo seg til slutt ned i USA. Her studerte han ved Yale University, hvor han også tok en Ph. D i sosiologi i 1975. Han begynte senere å undervise ved samme universitet.

Gross' arbeidsfelt er sosiologi og historie. Hans forskningsfelt er Det moderne Europa, med fokus på politikk, totalitære styresett og Holocaust-studier. Han har utgitt flere bøker, men de klart mest kontroversielle er de tre med tydeligst fokus på jødene i Polen.

Foruten å være halvt jødisk, halvt polsk innvandrertil USA, har Gross i tillegg et annet referansepunkt i livet sitt som gjør at han som forfatter med antisemitisme som tema, står i en spesiell posisjon: Han har selv opplevd antisemittisme på kroppen, da han og hans familie ble tvunget til å forlate Polen på slutten av 60-tallet. Det er imidlertid de polske overgrepene mot polske jøder som gjør ham kontroversiell som sakprosaistisk forfatter, ikke hans biografi. Gross har valgt å publisere på både polsk og engelsk, for å nå ut polske lesere spesielt og internasjonale lesere generelt. Men bøkene hans er ikke blitt ”oversatt” i vanlig forstand, fordi han egenhendig skriver både det engelske og det polske manuskriptet. Det å skrive fra USA om Polen gir kanskje også en distanse som han ikke hadde hatt, dersom han hadde skrevet fra “innsiden”, det vil si bosatt i Polen. Dette kan ha påvirket *eksilforfatteren* til å skrive friere enn han ellers ville ha gjort. Gross legger for dagen et enormt engasjement i sine bøker og vi fornemmer at han har sterke bånd både til det polske og det jødiske. Distansen han får ved å skrive fra en posisjon fra utsiden virker å ha bidratt til et annerledes bilde av de polsk-jødiske relasjoners historie.

Bøkene til Gross inngår i Holocaust-litteraturen, som i seg selv har blitt et omfattende forskningsfelt. Prosaen er både historisk og dokumentarisk.¹ Den beskriver overgrep utført av polakker mot jøder i Polen under og etter annen verdenskrig. Den kulturelle konteksten som er relevant for å forstå dem er Polens fortid og jødernes historie, hvor både polakker og jøder

¹ Se blant annet Michael Steinlauf, *Bondage to the dead: Poland and the memory of the Holocaust*, Syracuse NY, 1997, Jacek Leociak, *Tekst wobec zagłady: o relacjach z getta warszawskiego* (Tekst overfor Tilintetgjørelse: om forholdene i Warszawa-gettoen), Wrocław 1997, Barbara Engelking, *Zagłada i pamięć: doświadczenie Holocaustu i jego konsekwencje opisane na podstawie relacji autobiograficznych* (Tilintetgjørelsen og minnet: Holocaust-erfaringer og konsekvensene som beskrevet i selvbiografiske fortellinger), Warszawa, 2001, Justyna Kowalska-Leder, *Dowiadcznienie zagłady z perspektywy dziecka w polskiej literaturze dokumentu osobistego* (Holocaust-erfaringen fra et barneperspektiv i polsk personlig litteratur), Wrocław 2009, og Joanna Tokarska-Bakir, *Okrzyki Pogromowe. Szczegółowa antropologia historyczna Polski lat 1939-46* (Rop om pogromer. Historisk-antropologiske artikler om Polen fra årene 1939-46), Wrocław, 2012.

på hver sin side har lidd mye opp gjennom tiden. Det er viktig å forstå hvor viktig nasjonens plass har vært for polakkene, og hvor det å representere noe annet enn det polske til tider har virket truende for den polske nasjonalidentiteten. Gross' bøker er blitt til i en tid hvor det tidligere Øst-Europa var blitt en fri verden, nærmere bestemt hvor de tidligere østblokk-statene var blitt demokratiske etter å ha vært under sovjetisk okkupasjon siden andre verdenskrig. Bakteppet har vært den totalitære makt, men da Gross' bøker kom på 2000-tallet var Polen allerede kommet langt i sin demokratiske utvikling og kunne fritt skue tilbake på sin fortid uten sensur og med en helt annen holdning til de mørke sider og kontroversielle hendelser som hadde funnet sted i landet mellom i perioden 1939-1946.

Gross vil ikke at historien skal glemmes. Han vil at flere stemmer skal høres. Ved å skrive om jødernes skjebne har han brakt noen av de mørkeste sidene ved polsk historie frem i lyset. Med sine bøker tvinger han frem en revurdering av nyere polsk historie. Bildet av den endrer seg. Debatten som fulgte etter hans utgivelse av *Sasiedzi: Historia Zagłady Żydowskiego Miasteczka* (Naboer: Historien om utslettelsen av en jødisk landsby 2000), *Strach: Antysemityzm w Polsce Tuż po Wojnie: Historia Moralnej Zapaści* (Frykt: Antisemittisme i Polen rett etter krigen, en historie om moralsk kollaps 2007) og *Złote Żniwa: Rzecz o Tym co Się Działo na Obrzeżach Zagłady Żydów* (Gylden Innhøstnig: Saken om det som skjedde i periferien av tilintetgjørelsen av jødene 2011) viser at hans tema, polsk antisemittisme, ikke er et lukket kapittel, og at det trykker på ulike såre punkter hos polakkene, deres skyldfølelse, eller deres selvbilde ikke minst deres syn på det polske folk som offer opp gjennom historien. Landsdet har hatt en turbulent fortid, med skiftende grenser, allianser, kriger og fremmede herskere.

Polen har vært gjennom hele tre delinger (1772, 1793 og 1795). I nasjonalmytologien har polakkene inntatt en rolle som "Europas Messias" på grunn av det de har ofret, for sin egen og andre nasjoner. Det å kunne samle seg om en felles polsk nasjonalidentitet har betydd enormt mye for polakkene. De er kjent for sin solidaritet med hverandre under spesielt vanskelige tider og for sin evne til å overleve undertrykkelse og press. Den britiske historikeren Norman Davies tar opp disse temaene i sine bøker om Polen.² Temaet rundt polsk antisemittisme

² Se Norman Davies *God's Playground: A History of Poland* Vol 1-2, Oxford 1981.

utgjør et sår kapittel i Polens historie. Mange polakker har reagert på Gross' utgivelser om de polske jødernes skjebne i sitt eget hjemland med forsvar og anklager om at han angriper Polen. De inntar en defensiv holdning. Noen forsvarer seg selv og Polen, andre vil ta ansvar for hva som skjedde under andre verdenskrig. Noen er unnskyldende og selvkritiske. Ikke bare sto nazistene for en masseutryddelse av jøder på polsk jord, men polakkene gjorde heller ikke nok for å hjelpe. Faktum er at i flere tilfeller begikk polakkene selv overgrep og drepte mot polske jøder. Det er dette som er kjernen i Gross' forfatterskap og som provoserer. Det tyngste viser seg å være å endre bildet fra offer til overgriper. Og hvor var medmenneskeligheten i de situasjonene hvor de polske jødene var under angrep? Med Gross' bøker endres polakkenes selvbilde. Den nære og brutale måten han skriver historien på provoserer noen. Reaksjonene har vært mange. Det har vært vanlig å bortforklare og minimalisere polakkers delaktighet i forhold til jødernes skjebne i Polen under og etter annen verdenskrig. Og det er heller ikke uten grunn. Mange polakker utsatte seg selv for fare, men valgte likevel å beskytte og hjelpe polske jøder. Bildet av de polsk-jødiske relasjonene under og etter annen verdenskrig kan med andre ord sies å være uoversiktlig og sammensatt. Det samme vil mange mene gjelder for Polens historie.

1.2 Polen – en historisk skisse

Navnet Polska (Polen) betegner både et foranderlig geografisk landområde, den polske nasjon slik den oppfattes av seg selv og andre, og ikke minst det folket som deler et felles språk, nemlig polsk (herunder også den tallrike diasporaen). Polsk nasjonalidentitet er sterkt knyttet opp til språket og flertallets religion, romersk katolisisme. Det som er annerledes og ikke tradisjonelt polsk har ofte blitt sett på som fremmed. Navnet Polen er sannsynligvis utledet av navnet på en vest-slavisk stamme, *Polanie*. En tidlig referanse finnes hos Gervasius Tilberiensis i verket *Otia imperialia* (1211). Ordet Polin hadde på hebraisk betydningen ”slå dere ned” eller ”dvel her”. Et annet hebraisk navn på Polen var Polania. Hvis man deler ordet opp fikk man po (her) lan (dveler) ya (Gud) (Davies 1981: 240). Som det første “offisielle” polske riket regnes kongedømmet under Mieszko I, på 900-tallet. Sannsynligvis var landområdet vi i dag kjenner som Polen i tiden før dette befolket av stammer av ulik etnisitet, med gradvis faste bosetninger av vestslaviske stammer fra 400- til 800-tallet, som del av den generelle slaviske inntrengningen østfra (Koenigsberger 1987: 107-108).

Polens første storhetsperiode kom på slutten av 1300-tallet. Under kong Jagiełło hadde Polen og Litauen et nært samarbeid som innbefattet store landområder, deriblant deler av Hviterussland og Ukraina. Polen ekspanderte sine landområder videre etter vellykkede slag mot blant annet Tyskland, hvorpå Polen overtok Vest-Preussen. Den polske adelen, på polsk *szlachta*, var en av de største og mektigste i Europa på 1400-tallet. På slutten av 1400-tallet ble *sejmen*, det polske Parlamentet grunnlagt som et kompromiss mellom kongen og adelen. Allerede i 1505 hadde Sejmen fått den lovgivende makt i Polen. Nå fulgte den andre storhetsperioden. Rzeczpospolita Obojga Narodów (Det polske samveldet) ble opprettet i 1569 og dette omfattet Litauen, Hviterussland, Ukraina og deler av Russland. I dette fleretniske storriket levde mange ulike folkegrupper sammen, deriblant den store jødiske befolkningen. Jødene var med på å fremme handel, og dette ble da også en periode i Polens historie med kulturell og økonomisk vekst. Det var stor etterspørsel etter jordbruksvarer i Vest-Europa, noe som gjorde godseierne rikere og mektigere og førte til en storstilt ekspandering av jordbruksarealene. Denne utviklingen av jordbruk førte til at mange etniske grupper innvandret til Polen, deriblant jøder.

I Polens turbulente historie, med skiftende grenser, allianser og fremmede herskere, har språket vært viktigere for nasjonal identitet enn i mange andre europeiske land. Polsk er et vestslavisk språk. Det var stort sett ferdig utviklet i den form vi kjenner det i dag på 1500-tallet. Etter at andre språklige minoriteter (som tysk og yiddish) er fjernet, fremstår Polen i dag som et svært språklig homogent område. Polsk er i dag det nest største slaviske språk, etter russisk.

Jødene i Polen har helt fra 1000-tallet bevart språket de brakte med seg, nemlig yiddish. Dette at de hadde sitt eget språk som morsmål, var med på å isolere dem fra det polske. Anderledesheten i språk og trosretning styrket dette.³ Etter 1918 oppfattet polakkene jødene forsøk på lik behandling og styrking av rettigheter som et forsøk på å opprette en jødisk stat i staten. De fryktet hva som ville skje dersom de fikk rettigheter. Samfunnet var meget lukket hva angikk jødene. Bare enkelte kunne assimileres. Man måtte for eksempel bevise tre

³ Yiddish regnes som en del av den høy-tyske språkfamilie, med røtter også i gammel hebraisk og arameisk. Det ble utviklet i Rhin-dalen, der det var jødiske bosetninger allerede før 900-tallet. Etterhvert kom elementer av slaviske språk deriblant polsk som ble blandet inn i språket. <http://en.wikipedia.org/Yiddish> language.

generasjoner bakover at man ikke hadde jødisk ”innblanding”. Assimilerte jøder (ofte kulturpersonligheter) og folk som giftet seg på tvers av etnisitet ble sett på som noen som forurenset den polske kulturen. Teorien var at de hadde trengt inn i kjernen av det polske og prøvde å ødelegge det. Integrerte jøder var derfor mye farligere for det polske samfunnet enn de ortodokse (som holdt seg med sine egne og ikke gikk inn i det polske). Til og med den katolske kirken så på konvertitter som de mest farlige. De kunne innfiltrere og være til skade. Nasjonaldemokratene (som jeg vil komme tilbake til senere i oppgaven) brukte rasismen som en del av sitt politiske budskap. De brukte uttrykket ”covert”, eller ”masked jew”, om integrerte jøder som en trussel mot polsk kultur og samfunn. Under krigen ble en undergrunnsmann gjenkjent som jøde og forsøkt presset for penger. Da han gikk til sin overordnede for å be om hjelp, ble han kastet ut av undergrunnsbevegelsen. Bildet av jøden som fiende sto sterkt. (Michlic 2006: 73, 98, 153, 180 og Grimstad 2008: 47-62).

1.3 Polens tre delinger

Polen var rundt 1770 et av de største landene i Europa. I tiden frem til delingene hadde Polen det største jødiske samfunnet i hele Europa. Hele 80 prosent av verdens jøder levde der (Davies 1981:240). Polen var svakt, men prøvde å modernisere og utvikle landet. Nabolandene ville ikke ha et sterkt Polen og hemmet denne potensielle utviklingen. Etter et adelsopprør mot kongen og Russland, ble Polen fordelt mellom Preussen, Russland og Østerrike i 1772. Selv om Polen mistet store landområder og en stor del av befolkningen, opplevde landet økonomiske, militære og kulturelle fremskritt, men utviklingen ble ikke godtatt av Preussen og Russland. Russland inntok Polen og landet ble igjen delt mellom Preussen og Russland i 1793. I 1794 ledet Tadeusz Kościuszko en oppstand med adel og bønder mot overmaktene. Opprøret ble slått ned og det resterende Polen ble delt for tredje gang mellom Russland, Preussen og Østerrike. I denne perioden ble jødene diskriminert. En lov som i 1807 skulle få ende på livegenskapet kom ikke til å innbefatte jødene. Siden det autoritære styresettet krevde at alle skulle betale skatt, måtte alle jøder registrere seg offentlig. De hadde sine egne samfunn hvor de var uavhengige som jødiske landsbyer og jødiske bydeler i byene. Registreringen betydde også at de måtte få etternavn, og mange tok navn etter sitt yrke eller den byen hvor de bodde. Som for eksempel Piekarz (“baker”), Warszawski og Warschauer (“en fra Warszawa”) (Davies 1981: 241-242).

I de ulike delene av Polen var det viktig for polakker å ta vare på det nasjonale, eller på *polskość*, det polske. Nasjonalidentiteten hadde blitt forsøkt knekket så mange ganger. Ved delinger og invasjoner, implementering av lover vedtatt av stormakter utenfra ble det nasjonale satt på prøve. Det ble viktig å styrke polsk kultur og religion, selv om undertrykkningen var sterk (særlig i den preussiske delen). Den katolske kirken fikk likevel lov til å bestå, og fikk en sterk posisjon i forhold til polakkers identitet og motstandsarbeide opp til vår egen tid. De fleste polakker var da som nå katolikker, og de som ikke hadde den samme tro og tilhørte etniske minoriteter ble sett på som ikke-polsk.

I 1807 ble Polen en stat under Napoleon, men ble igjen oppløst under Wienerkongressen i 1815. Etter første verdenskrig i 1918 ble Polen endelig en egen stat, men ble enda en gang delt mellom Tyskland og Russland etter Tysklands invasjon av Polen i 1939 som også var starten på annen verdenskrig. Da krigen var over i 1945 ble Polen styrt av det kommunistiske Sovjetunionen (tidligere Russland). Det kommunistiske styret varte helt frem til 1989 da Polen endelig ble fritt etter Solidaritetsbevegelsens seier over kommunistene (Store Norske Leksikon 2012)

Etter en så turbulent historie, hvor folket har blitt undertrykt på så mange måter over en så lang tidsperiode, kan man forstå at man ser sitt land og sitt folk som offer. Man inntar en rolle som den underkuede og den det har blitt begått overgrep mot. Samtidig som man ser seg selv som offer har polakker alltid vært et stolt og sterkt folkeslag. Det finnes en styrke i den polske nasjonalidentiteten som på den ene siden er skapt under fremmedfrykt og under frykten om å miste sin identitet på bekostning av noen andres og på den annen side er denne styrken så fundamental, den nasjonale identiteten så sterk at man skulle tro den ikke ble røkket av noe eller noen. Dette er et paradoks siden styrken har blitt misbrukt i forhold til andre folkegrupper i Polen, kanskje først og fremst overfor den jødiske befolkningen.

1.4 Polens jøder

I Polen har *kwestia żydowska* ("det jødiske spørsmål") vært et brennbart tema like lenge som jødene har vært en del av det polske samfunnet. Det er en tusenår lang historie mellom jødene

og polakkene, et forhold på både godt og vondt, en historie ikke uten problemer men også om sameksistens og integrering. Noen kilder mener jødene har fulgt de slaviske folk helt fra 600-tallet, og at jøder kom inn østfra sammen med vandringen av de slaviske stammene. (Koenigsberger 1987:109) En jødisk handelsmann, Ibrahim ibn Jakub, fra det mauriske Spania (Andalusia) er en av de første kjente jødene som besøkte Polen. Det var på 900-tallet under kong Mieszkos regjeringstid.⁴ Den første omtalen av jødiske bosetninger i Polen stammer fra 1085. Den første dokumenterte store innvandringen av jøder til Polen skjer imidlertid fra 1096 til 1098, under det første korstoget. Da ble jødene forfulgt og fordrevet i Frankrike, Rhin-dalen og andre steder. Forfølgelsen og forvisningen av jøder fra den vestlige delen av Europa førte til at jøder vandret østover, helt til Kiev. Og de tok med seg sitt eget språk, yiddish, som de bevarte og utviklet i hele sin senere historie i Polen (se fotnote 4).

Det finnes dokumenterte handelstransaksjoner fra slutten av 1200-tallet og begynnelsen av 1300-tallet som viser at jøder fritt kunne drive virksomheter i Polen. Da jøder ble uønsket i andre deler av Europa var det en stor migrasjon av jøder til Polen da det var stor toleranse for religion og kultur der. En ny stor innvandringsbølge fulgte etter 1492, da jødene ble forvist fra Spania. Allerede på 1500-tallet kom jødiske handelsmenn til Polen, altså har det eksistert polsk-jødiske relasjoner så lagt tilbake som i middelalderen⁵. Jødene kunne fritt utøve sin religion og beholde sine skikker og tradisjoner. De kunne bygge synagoger og de hadde egne skoler for sine barn. Polakker og jøder handlet hos hverandre og jødene ble en naturlig del av det polske samfunnet. Jødiske slektsnavn og stedsnavn i Polen underbygger dette. Polen hadde åpnet sine grenser for jødene og andre folkegrupper fordi det var behov for arbeidskraft innen jordbruk og utvikling av handel og finans. Polen skulle bygges opp og styrkes og jødene ble en stor og viktig del av dette prosjektet. På 1600-tallet var Polen blitt et flerkulturelt samfunn bestående av ulike folkegrupper som levde sammen. (Michlic 2006: 24-34).

⁴ Kilde; http://en.wikipedia.org/wiki/History_of_the_Jews_in_Poland#Early_history_to_Golden_Age:966.E2.80.931572

⁵ Kilde: http://en.wikipedia.org/wiki/Jewish_history#Poland-Lithuania

Men allerede på 1600-tallet kan man se kimen av antisemittisme bre seg. Det dannes et bilde av *den truende jøden*, diskriminerende lover ble vedtatt. Ifølge den polske historikeren Janusz Tazbir var dette en følge av rivalisering og etnosentrisme, spesielt hos katolikker som etter reformasjonen betraktet det polske og det katolske som ett. Enhver utenfor den katolske kirke ville da følgelig ikke være en del av det ekte polske. (Tazbir 2006: 32-33).

Bilde av jøden som en nasjonsfiende ble etablert på 1700-tallet. I 1864 startet konservative krefter, tradisjonister og den lukkede katolske kirke en antisemittisk bølge som kulminerte i angrep på jødiske butikker og ødeleggelsen av jødiske hjem i 1881 og 1892. Under angrepene ble noen drept og flere ble skadet. En del av denne angrepsbølgen var den etnisk nasjonalistiske bevegelsen Stronnictwo Narodowo-Demokratyczne, Nasjonaldemokratene.⁶ De brukte antijødisk propaganda med virkemidler og stereotypier som ”den griske jøden” som tjente seg rik på andres ulykke, og ”den maktsyke jøden ” som ville ta over Polen og frykten for ”de andre”. Det var igjen angrep på jøder i 1919-1920. Flere titalls ble drept og butikker og hjem ble igjen ødelagt. De neste årene og frem til annen verdenskrig stabiliserte situasjonen seg i Polen.

1.5 Antisemittisme i Polen

I Polens mellomkrigstid foregikk det en videreføring av prosjektet om den enhetlige etnisiteten og den nasjonale identiteten. Det foregikk en kulturell oppblomstring, hvor nasjonalfølelsen stod i sentrum. I dette bildet var det ikke rom for minoriteter, eller tradisjoner og religioner andre enn de polske og/eller katolske. En slik ekskludering viser at normen for hva som var polsk var veldig snever. Som Joanna Michlic uttrykker det: “[...] the division between ”ourselves” (*swój*) and ”the other” (*obcy*) is an important feature of modern Polish collective self-identification and memory” (Michlic 2006: 4). Det har vært viktig å skille mellom oss og dem. Det nære og trygge mot det fremmede og farlige. Myten om den farlige jøden var også satt i sammenheng med nedgangstider og perioder med trusler utenfra. Historikeren Theodor R. Weeks skriver:

⁶ Partiet ble grunnlagt av Roman Dmowski (1864-1939) 1.april 1897.

During the post-1905 crisis, on the other hand, we must take into account the feelings of defeat, vulnerability, and political isolation that obsessed the Poles in those days. Also, we must remember that Polish national identity came under broad attack by the Russian authorities throughout this period, and at the same time the Poles witnessed a flourishing of Jewish culture in both Yiddish and Hebrew and the birth and rapid growth of Zionism and other autonomous Jewish national movements (Weeks 2006: 26).

På samme tid eksisterte også selvmotsigelser i myter, for eksempel “den jødiske kommunist” og “den jødiske kapitalist”. Michlic påpeker at denne mytologiseringen, fremmedgjøringen og bildet av jødene som en trussel kan føre til at det bygges opp et syn som indoktrineres og som er vanskelig å gjøre om på når det vel har festet seg i folks bevissthet. (Michlic 2006: 18). Det kan også ses på som en trussel hvis man er usikker på sin egen posisjon å oppleve at andres verdier prøver å erstatte de gamle eller gjeldende verdier. I slutten av 1880-årene og ut over 1900-tallet var det en gryende antisemittisme i Polen hvor jøder ble omtalt som ”fiende”, *wróg* eller ”utlending”, *obcokrajowiec*. Dette spredte seg særlig til den politiske sfære, hvor flere partier spilte på fremmedfrykt i forhold til jødene. Nasjonaldemokratene brukte bevisst antisemittisme for å tiltrekke seg velgere på tvers av de sosiale klassene i en tid da Polen styrte seg selv, og nasjonalismen kunne spilles på. I den var ikke rom for jøder. Det som ikke fulgte Nasjonaldemokratenes syn og program ble anklaget for ”jødofili”, *Judofilstwo* (Michlic 2006: 59-61). I 1905 hadde etno-nasjonalismen i Polen funnet sin form. Etter at Nasjonaldemokratene hadde tapt valget i 1912, ble det i partipressen oppfordret til ikke å handle hos jøder. Denne boikotten kom som en del av partiets antisemittiske profil. Partiet trengte en syndebukk, og de brukte jødene som avledningsmanøver. Alle problemer som fantes eller oppstod i Polen ble skyldt på jødene, og denne fremstillingen av jøden som fiende varte fra begynnelsen av 1900-tallet og fram til 1939 (Michlic 2006: 68).

Da Polen fikk en ny konstitusjon i 1919, måtte de godta en minoritetstraktat som sikret minoritetenes rettigheter. Dette så etno-nasjonalistene i Nasjonaldemokratene på som en påtvunget avtale og en krenkelse av Polens selvstendighet. Nasjonaldemokratene hadde stor påvirkningskraft på fattige, unge mennesker, men også på folk flest selv om de aldri kom til makten. I en tid hvor Polen skulle komme seg på bena og endelig få sin frihet, ble jødene

karakterisert som fienden, den som hindret Polen å reise seg. Dette til tross for at jødiske organisasjoner og politiske partier lovet troskap til det polske riket. Intellektuelle og medlemmer av eliten som uttalte seg og skrev til jødernes forsvar ble kalt overløpere, landssvikere og beskyldt for å være tjenere for jødene. (Michlic 2006: 69-78). I mellomkrigstiden ble jødene fremstilt av den katolske presse som en fiende av Polen. Den katolske kirken hadde også i denne perioden tette bånd til partiet Nasjonaldemokratene. Om denne forbindelsen sier Michlic: "... an example of the strong fusion of integral ethno-nationalism and religion" (Michlic 2006: 85). Dette førte til en sterkere tro blant nasjonalistene, og en sterkere nasjonalisme hos de troende. En gjensidig påvirkningskraft. I 1920 og 1930-årene var det økonomiske problemer i Polen. Dette ble nok en gang skyldt på jødene. Folk trodde på slike myter fordi de ikke så at Polen trengte tid på å etablere seg og at en stor del arbeidsløse kom fra bondestanden. Jødene ble også beskyldt for å forurense sinnene til polakkene med sine bidrag til den polske kulturen (Grimstad i Lunde og Witt 2008: 47-62). Til og med kunstnere og forfattere var utsatt for slike angrep. Av voldelige tendenser rettet mot jøder i mellomkrigstiden, var det begrunnet med selvforsvar (av Polen). Slike voldelige angrep kulminerte i ødeleggelser av jødiske hjem og butikker, og i ekstreme tilfeller i drap. Om situasjonen i Polen under annen verdenskrig 1939-45, hevder Michlic:

Wars often strengthen ethnic self-consciousness and ethnic imagery and weaken or destroy the cohesion of multinational societies. Such developments can be particularly intensified in societies in which the "core nation" shows a high level of support for the ethno-nationalization of the state and the exclusion of a minority prior to the outbreak of war (Michlic 2006: 132).

Vi ser altså at det eksisterte en etnosentrisk holdning før krigen som ble ytterligere forsterket under krigen. Press utenfra virket ikke formildende på holdninger som var indoktrinerte. Polakkers syn på jødene gav seg også utslag i den distansen polakker hadde til den jødiske tragedien under og etter krigen og den tvilsomhet som ble vist mot de polakker som hadde hjulpet jøder under krigen. Mange hevdet at det var nazistene som brakte med seg og påvirket polakker, men nazistenes oppslutning var minimal og det eksisterte, som vi ser, en klar ukultur i visse miljøer før tyskerne kom til Polen i 1939. Det tyskerne derimot gjorde, var å spille på en holdning som allerede fantes. Men ikke alle var påvirket av denne rasistiske

tendensen. Kulturpersonligheter, artister, forfattere, mange ”vanlige” polakker og politikere var imot bølgene av antisemittisme. De som ble påvirket i negativ retning ble det blant annet fordi eksempelvis Nasjonaldemokratene var populistiske i sin framtoning. De spilte på fremmedfrykt og benyttet seg av sydebukk-syndromet for å kunne legge skylden på jødene når Polen var inne i vanskelige perioder.

Utover 1930-tallet tilspisset situasjonen seg ytterligere. De polske bøndene gikk gjennom en jordbrukskrise og nasjonalistene ville boikotte jødene som ble gjort til sydebukker for nedgangstidene. Stemningen ble amper. Jøder ble banket opp av illsinte mobber og hus ble rasert og satt fyr på. Igjen ble jødiske liv tatt og hjem og arbeidsplasser tilintetgjort. Antisemittismen vokste. Polen ble et stadig farligere sted å leve for jødene. Såkalte *pogromer*, dødelige angrep mot jøder og ødeleggelse av deres eiendommer ble utført av polakker mot den jødiske befolkningen gjennom slutten av 1930-tallet.⁷ Til og med etter at krigen var over i 1945 fortsatte disse pogromene. Angrep på jøder fant sted så sent som i 1946. Flere av disse pogromene er beskrevet i Gross’ bøker *Sqsiedzi*, *Strach* og *Zlote Żniwa*. I etterkrigstiden i Polen som var styrt av kommunistene ble jødenes skjebne før under og etter annen verdenskrig fortiet. Det var et ikke-tema i Polen.

I 1968 kom et opprør mot styresmaktene som var ledet av intellektuelle og studenter. Dette ble omtalt som ”Mars 68”. Ledelsen i Polen følte seg truet av dissidentbevegelsen og hva dette ville føre med seg. I det samme momentet tok de kommunistiske styresmaktene ”grep” og utviste alle med jødisk bakgrunn fra Polen. De med jødisk bakgrunn var presset til å emigrere fra et land som ikke la skjul på sin antisemittisme. (*Trudne Pytania* 2006: 13-36). Hendelsene fra denne tiden var lenge tabubelagt og et ikke-tema i Polen.

På slutten av 80-tallet begynner antisemittisme å bli tematisert på ny i Polen. Det er en gryende interesse for polsk-jødisk historie, også de mørkere sidene ved den. Jødiske kulturfestivaler blir arrangert (blant annet ”Festiwal Kultury Żydowskiej” som har blitt arrangert hvert år i Krakow siden 1988) og restaurering av fallerte jødiske kirkegårder og andre monumenter blir igangsatt. Det begynte et arbeid med å ta et oppgjør med bildet på

⁷ Ordet ”pogrom”, ble først brukt i Det russiske imperiet i andre halvdel av 1800-tallet. Det betegner ødeleggelse av jødisk eiendom og angrep (lynjing, drap) på mennesker av jødisk avstamning.

polakken og med hvordan polakker hadde behandlet andre minoriteter, da spesielt jødene. Polakker begynte å ta mer ansvar, samtidig som bevissthet og interesse rundt jødene økte. (Polonsky 2009: 64-68).

I 1989 taler Tadeusz Mazowiecki, Polens første statsminister etter 1989 om Polens pluralisme.⁸ i Sejmen, Det polske parlamentet:

[...] Poland is a homeland not only of Poles. We live in this land together with representatives of other “national groups”. The government wishes that they would see themselves as a part of Poland and would cultivate their languages and their cultures and thus enrich our common society

Ved videre å bruke fraser som ”polske jøder” og ”våre medborgere”, referer han til 1600-tallets åpne og flerkulturelle polske samveldet. Etter å ha understreket betydningen av inkludering og innlemmelse av det som en gang var Polens største etniske minoritet ble Mazowiecki selv gjenstand for en svertetekampanje, det vil si, han ble beskyldt for selv å være halvt jøde. (Michlic 2006: 2).

Den amerikanske historikeren Michael Steinlauf undersøkte antisemittiske tendenser i Polen sent på 80-tallet og tidlig på 90-tallet. Han fant skepsis og klare fordommer mot jøder og det jødiske. Han fant at tendensen fra 1900-tallet som så på jøder som grunnleggende ikke-polske fremdeles var i live. Det er underlig at det skulle finnes fordommer mot jøder i Polen så sent som på 1990-tallet, da tallet på polske jøder var på mellom 5 og 20 tusen av en befolkning på nærmere 40 millioner. (Michlic 2006: 5-6).

Etter 1989-90 tok intellektuelle, politikere og religiøse ledere til orde for å diskutere den polske historien med vekt på hvordan jødene hadde blitt behandlet. Ungdom engasjerte seg i toleransegrupper, og samarbeid ble inngått mellom ulike organisasjoner i Israel og Polen, for eksempel forum og møter mellom jødisk og polsk ungdom i Warszawa organisert gjennom Fundację Forum Dialogu Między Narodami (Stiftelsen Forum for dialog mellom nasjonene) og American Jewish Committee. Den katolske kirke tok initiativ til felles messer med

⁸ Mazowiecki var forfatter, politiker, journalist og filantrop og en del av den liberale katolske kirke. Han var ogs[tidligere en av lederne i Solidaritetsbevegelsen.

rabbinere for å minnes ofrene fra krigen. Politikere holdt minnemarkeringer for å minnes de døde. Og det ble gitt en offentlig unnskyldning med bønn om å bli tilgitt. For Polen var det viktig å ta et slikt oppgjør som et ledd i det å bli en moderne nasjon. Polen streber etter pluralisme, men er i den særegne situasjonen at kun fire prosent av befolkningen er minoriteter med en annen religion enn katolisismen (Michlic 2006: 2). Men det er ikke enkelt å forandre noe som er rotfestet hos mange. Stereotypen om den farlige jøden finnes ennå. Det finnes de som fornekte at polakker var en del av overgripernes maskineri. Og det er vanskelig å overbevise noen som så fast og helt ikke vil innse Polens delaktighet i de grusomme handlingene som ble begått under annen verdenskrig. Det er nettopp dette Gross vil gjøre noe med i sitt forfatterskap, nemlig å vise til de mørkeste delene av historien.

1.6 Tematiseringen av antisemittisme og polsk-jødiske relasjoner fra 1939 til i dag

Her vil jeg vise at Gross viderefører en debatt som begynte lenge før 2000-tallet. Temaet om antisemittisme i Polen ble tatt opp like etter andre verdenskrig, først av Andrzej Wyka i 1945.⁹ I artikkelen "Potęga ciemnoty potwiedzona" (Mørkets makt er bekreftet) gjengir han polakkers utsagn om at de synes at det er kommet tilbake for mange jøder. Dette til tross for at tre millioner polske jøder har blitt likvidert under krigen. Han ser polakker som selger eiendeler som ikke er rettmessig deres, og retter på den måten lyset mot de som tjener på andres ulykke. Han speiler den mørke siden av polakker under krigen og sier at deres handlinger, eller mangel på sådan er en skamplett og synd. Det ondsinnede ryktet om ritualmord på kristne barn utført av jøder lever enda. Selv om folket er mer opplyste og burde vite bedre. Han snakker om smutnym paradoksem (et trist paradoks): „[...] ze jednym krajem w Europie, gdzie antysemityzm nadal trwa i prowadzi do politycznych i moralnych zbrodni, jest Polska.” (at det ene landet i Europa hvor antisemittismen vedvarer og fører til politisk og moralsk kriminalitet, er Polen). (Wyka 2010: 29-33).

⁹ Andrzej Wyka var forfatter, rektor og en del av den intellektuelle eliten i Polen i tiden før og etter annen verdenskrig i Polen.

Året etter i 1946 fastslår Jerzy Andrzejewski, i sin artikkel ”Zagadnienie polskiego Antysemityzmu” (Problemet den polske antisemittismen).¹⁰ Her skriver forfatteren at antisemittisme ikke er noe avsluttet kapittel i Polen. Den må bekjempes og han stiller samtidig spørsmålet; hvor kommer polsk antisemittisme fra? Hvordan oppstod den? Han etterlyser solidaritetstanken som er så sterk i Polen. Han etterlyser også solidaritet med jødene og deres skjebne, noe som i følge ham var fraværende under krigen. Utrykket som har blitt brukt i Polen: ”Za naszą i waszą wolność” (For vår og deres frihet) mister sin betydning sier Andrzejewski. Om ansvarsfraskrivelse sier han: ”To nie jest sprawa żydowska, to jest sprawa naszej wspólnej ojczyzny i naszego wspólnego państwa” (Det er ikke en jødisk sak, det er en sak for vårt felles fedreland og vårt felles stat) (Andrzejewski 1946). Han kaller behandlingen av jødene i Polen for et åpent sår og konkluderer med at hatet er irrasjonelt og baserer seg på stereotype oppfatninger av hvordan ulike folkegrupper er. Dette vil jeg komme tilbake til senere i oppgaven. (Andrzejewski 1946: 49-70).

Witold Kula skrev en artikkel en måned etter Kielce-pogromen i 1946: ”Nasza w tym rola (Głos pesymisty)” (Vår rolle i dette. (Pessimistens stemme)).¹¹ Han skriver at en fjerdedel av Kielce-befolkningen hadde direkte med pogromen å gjøre, og sier at dette kunne ha skjedd flere andre steder i Polen. Han sier at antisemittiske holdninger desverre er representativt for mange polakker. Jødene flykter fra Polen fordi de blir så dårlig behandlet og de føler seg truet. Det kreves stort mot å utstå å bli trakassert hver dag, og han synes det er skammelig. Han sier at på tross av krigen har ikke antisemittismen blitt svakere. Han vil at det skal komme en diskusjon om hva polakkene skal gjøre med dette. Han mener folk har et ansvar og at det kreves handling. Musimy spełnić swoją rolę. (Vi må oppfylle rollen vår). (Kula 2010: 141-151).

I 1947 kommer nok en stemme om det vanskelige temaet polsk-jødiske relasjoner. Stefan Otwinowski skriver artikkelen ”Sąsiedzi. Zamiast artykułu programowego” (Naboer. I stedet

¹⁰ Jerzy Andrzejewski (1909-1983) var polsk prosaforfatter, føljetongforfatter, demokratisk aktivist og politisk aktiv.

¹¹ Witold Kula (1909-1988) var historiker og professor i Warszawa. Pogromen i Kielce er fremstilt i Gross' bok *Sąsiedzi*. Jødene ble angrepet av lokalbefolkningen, 37 ble drept.

for en programartikkel).¹² Noen mener at jødene i Polen har det altfor godt (dette til tross for Holocaust). Andre sier at jødene er gode polakker. Det er delte meninger i hans nærmeste miljø (blant de intellektuelle). Polakker klarer ikke å se i øynene det faktum at de har handlet innhumant og skamløst i forhold til jødene under krigen, og dette reagerer han sterkt på. Han lurer på hvordan polakkene kan se andre i øynene når skampletten er så stor. De tror de endelig er fri etter krigen, men de er ikke virkelig frie før de har tatt ansvar og: ”-być wolnym od hańby” (være fri fra skammen). (Otwinowski i Michnik 2010: 219-227). Så fulgte kommunistregimet i Polen, og polsk antisemittisme og overgrep mot jøder ble et ikke-tema.

Jan Błoński gav ut en artikkel i 1987 ”Biedni Polacy patrzą na getto” (Stakkars polakker ser på gettoen) hvor han tar opp tråden, og peker på at det har skjedd et folkemord og at vi (polakkene) må se på vår fortid.¹³ Artikkelen blir en brannfakkell da den kommer. Han refererer i sin artikkel til en av polens største forfattere, Czesław Miłosz og hans dikt ”Campo di Fiori” et dikt hvor mennesker i Warszawa har det gøy og uaffektet tar karusell, mens det foregår en kamp på liv og død bak gettomurene et steinkast unna.

Czasem wiatr z domów płonących

Przynosił czarne latawce,

Łapali płatki w powietrzu

Jadący na karuseli.

(Fra tid til annen kom en vind fra de brennende husene

Den brakte med seg svarte drager

De fanget flakene i luften

Mens de kjørte på karusellen) (Miłosz i Błoński 1987).

¹² Stefan Otwinowski (1910-1976) var polsk prosaforfatter, dramatiker og forlegger. Legg merke til at Gross har brukt den samme tittelen på sin neste bok, *Sąsiedzi: Historia Zagłady Żydowskiego Miasteczka*.

¹³ Jan Błoński (1931-2009) var polsk litteraturhistoriker, litteraturkritiker, essayforfatter og oversetter. Han virket som professor ved Det jagiellonske universitet, Kraków.

Dikteren har også en fiktiv samtale mellom en som spør om antisemittisme i Polen og hva som skjedde med jødene. Han spør seg hvorfor det ikke fikk et annet utfall, og hvorfor ikke flere hjalp til. Den andre går i forsvar og kommer med forklaringer som rettferdiggjør handlinger eller mangel på handlinger. Błoński sier at det er en realistisk samtale, det er slik debatten ser ut. Polakker prøver å forminske, forklare og bagatellisere. Han nærmest latterliggjør polakkene med å si *biedny Polacy* (“stakkars polakker”). Det er synd på dem fordi de måtte se på grusomhetene.

[...] patrzyliście spokojnie na żydowską śmierć? (så dere med ro på den jødiske død?) (Błoński 1987). Han setter søkelys på *współwina*, “medskyld”, noe som også tas opp hos Gross og inngår i hans prosjekt. Det er ulike måter å være medskyldig på, de som aktivt deltok, og en annen type medskyld, de som var passive, likegyldige tilskuere. Hans artikkel kom til å bli et veiskille når det gjaldt å diskutere polakkenes behandling av jøder under og etter krigen. Det hadde blitt lagt et lokk på fortiden, men han tok tak i hvordan polakkene hadde handlet under krigen og tok det dermed opp i all offentlighet og banet vei for blant annet Gross.

Gross skriver faktisk om tematikken allerede året før Błoński i artikkelen ”Ten jest z ojczyzny mojej...ale go nie lubię”. (Han er fra mitt fedreland... men jeg liker ham ikke, 1986) at Polen har tatt monopol på sin egen historie hvor de utelater noe som er meget betent og viktig – problemet med polsk-jødiske relasjoner under annen verdenskrig. Han sier at ingen vil snakke om det som foregikk. Da han skrev artikkelen var Polen fremdeles under kommunistisk styre. Temaer som ikke passer inn i historien har blitt lagt lokk på. Han mener det bevisst ikke har blitt redegjort for en fullstendig historie om de polsk-jødiske relasjonene. Han går også inn på enkeltmennesker og polakker generelt når han spør om de gjorde alt vi kunne, eller kunne vi ha gjort mer. Dette virker som Gross mener dette er et spørsmål alle som levde i Polen under krigen skal stille seg selv. Han setter spørsmålstegn ved at polakkene nektet å hjelpe fordi de var redde. Han lurte også på om frykten var nok til ikke å redde et menneskeliv. Han peker på at under krigen var det slik at selv om det var jødene som ble forfulgt var det jøden som var problemet. Dette er vanskelig å ta opp med polakker, de reagerer defensivt. Han ser antijødiske holdninger hos polakker og sier i slutten av sin artikkel: ”[...] patriotyzm i ksenofobia doskonale idą w parze.” (patriotisme og fremmedfrykt går hånd i hånd) (Gross

1986: 1007-1029). Denne artikkelen kan sies å være en forløper til Gross' senere forfatterskap, som er blitt et viktig bidrag til den polsk-jødiske diskursen.

Gross' forfatterskap skulle bli en viktig del av dette oppgjøret med historien og temaet antisemittisme på polsk jord. Det er imidlertid interessant at han allerede i 1986 forbereder grunnen for sitt prosjekt med artikkelen "*Ten jest z ojczyzny mojej... ale go nie lubię*". Diskusjonen som fulgte hans første bok *Sasiedzi* (2000) viser at det var meget sterke følelser i befolkningen både når det gjaldt selve det jødiske spørsmålet og når det gjaldt å ta opp temaet ved å vise til enkelthendelser i Polen. Gross satte i gang diskusjonen i Polen om det betente jødiske spørsmålet. Det var flere ulike måter å reagere på. Noen mente at bøkene hans var et direkte angrep på den polske nasjon, et antipolsk prosjekt. De forsvarte Polens "uskyld", og kalte Gross en løgner. Andre innrømmet skyld, men mente samtidig at utfallet av hendelsene kunne skyldes ytre og indre faktorer. Altså en fordeling av skyld og begrunnelse for handling. Den siste gruppen som var med i debatten, er de med en mer ydmyk holdning til hva som hadde hendt. De sier klart at Polen står foran en viktig oppgave når det gjelder å fortelle sin historie. Både på godt og vondt. Den siste gruppen er opptatt av forsoning og samarbeid. Gross blir et symbol på Polens dårlige samvittighet, og hvordan man velger å reagere på dette varierer.

Zofia Stemplowska er doktor filosofikum, hennes felter er politisk teori og politisk filosofi. Hun har skrevet en artikkel som omhandler Polens motvilje mot å ta tak i overgrepene mot jøder i Polen. Artikkelen "What did the Poles do? Jan Gross and the understanding of a nation" sto på trykk i *Times Literary Supplement* i 2012. Hun mener det er ulike grunner til at Holocaust blir husket så forskjellig:

What was largely ignored or concealed was the specific fate of the Jews [...]
Jewish suffering competed with the Polish vision of national martyrdom [...]
Jewish suffering was also forgotten because there was enough trauma in Polish families to leave little space for the suffering of others.

Stemplowska påpeker videre at debatten ikke startet før på 80-tallet, og sier om de tre bøkene til Gross:

This trilogy has dealt a decisive blow to the widespread self-image of Poles [...] Moreover, Gross is courageous enough to complement analysis with moral assessment [...] [he] provides a powerful example of a scholar who has shaped a nation's collective self-understanding. (Stemplowska 2012)

2 Metode og målsetting

2.1 Forfatterens fortellestrategier

Det er viktig å understreke at Gross ikke er historiker som en kanskje skulle forvente, men sosiolog. Selv om dette også har vært brukt mot ham, som jeg vil vise til i omtalen av reaksjonene som kom etter hans utgivelser, vil jeg hevde at dette preger hans fremstilling. En som påpeker dette er Gunnar S. Paulsson i sin bok *Secret City: The Hidden Jews of Warsaw 1940-45*, hvor han går direkte inn på metodene Gross bruker i sin fremstilling av historien (Paulsson 2002: 17-20). Gross har en sosiologisk tilnærming til historien, det vil si at han ser på hvordan mennesker og samfunn påvirker hverandre. Hva skiller hans bøker fra mye av annen polsk Holocaust-litteratur? Mye av Holocaustlitteraturen er biografier eller ”ren” erindringslitteratur¹⁴. Gross har her blandet øyenvitners erindring med dokumenter, samt sin egen forskning på polsk antisemittisme. Videre baserer han seg på vitnesbyrd fra både jøder og polakker, han anvender altså flere fortellernivåer. Dette gir hans arbeid et klart sosiologisk preg. Han beskriver nemlig ikke bare enkelthendelser, men også konteksten rundt for å få et helhetlig bilde av ”hva som foregikk”. Virkningen av dette er at han i stedet for å konkludere eller skape forståelse for hvorfor angrepene skjedde, heller skaper et mer helhetlig bilde. Gross sier selv i den engelskspråklige utgaven av *Sąsiedzi*:

[...] I do not see the possibility of attaining closure here. In other words, the reader will not emerge with a sense of satisfied yearning for knowledge at the conclusion of reading; I certainly did not do so at the conclusion of writing. I could not say to myself when I got to the last page, “Well I understand now,” and I doubt that my readers will be able to either (Gross 2003: 12).

¹⁴ Eksempel på erindringslitteratur innen Holocaust-litteraturen er Michał Głowinskis selvbiografiske verker *Czarne sezony* (En svart tid, 1998), *Magdalenka z sażowego chleba* (Madeleine-kaken av grovbrød, 2001) og *Historia jednej topoli* (En poppels historie, 2003). Den mest kjente selvbiobiografien fra senere tid er boken av Władysław Szpilman *Pianista. Warszawskie wspomnienia 1939-45*, (Pianisten. Minner fra Warszawa 1939-45, 2001, Znak, Kraków. Filmen *The Pianist* som er basert på boken kom ut i 2002 og ble regissert av Roman Polański. En annen polsk forfatter som har bidratt med erindringslitteratur er Henryk Grynberg med *Monolog polsko-żydowski* (Polsk-jødisk monolog 2003) og *Wojna polsko-żydowska* (Den polsk-jødiske krigen 2004).

Gross kan sies å fremstille de antisemittiske handlingene samt omstendighetene rundt disse, via gjenfortelling. Historiene underbygges med vitneutsagn for å vise hvordan virkeligheten fortonte seg for enkeltmennesker, polakker så vel som jøder. Bøkene fremstår altså som en særegen form for historieskriving, og det som gir dem en ekstra dimensjon er de personlige fortellingene som tar leseren med til tiden og stedet det skjedde. Leserens ser hendelsene gjennom vitnenes øyne, godt ledsaget av Gross' allstedsværende forteller.

Ved at vi får innblikk i hvordan enkeltindivider handler, passivt eller aktivt, alene eller i ledtog med andre, får vi altså også et mer helhetlig bilde av de faktiske hendelsene. Som for eksempel de dødelige angrepene i Jedwabne, Kraków og Kielce. Ved å "personifisere" historien på denne måten og samtidig bruke saklige virkemidler som statistikk, tall og generelle opplysninger, blir stoffet levendegjort og treffer leseren hardere enn ved hjelp av nøkterne opplysninger alene. Gross' fortellemåte gjør at leseren i større grad identifiserer seg med både offer og overgriper. Hendelsene som beskrives omfatter ikke bare elementer og objekter ("de," "dem," "det fremmede"), men høyst subjektive følelser og opplevelser ("jeg," "vi," "det familiære," "det vi kjenner"). Det er *nærheten til fortellingene* som gjør bøkene så sterke og fremkaller reaksjoner hos leseren. De viktigste bøkene om reaksjonene på Gross' bøker er samlet i antologiene *The Neighbors Respond: The Controversy Over the Jedwabne Massacre in Poland* (2004), *Wokół Strachu: Dyskusja o Księżce Jana T. Grossa* (Omkring Frykt: Diskusjonen om Jan Tomasz Gross' bok, 2008) og *Wokół Żłotyńskich Żniw: Debata o Księżce Jana Tomasza Grossa i Ireny Grudzińskiej-Gross* (Omkring Gylden innhøsting: Debatten om Jan Tomasz Gross' og Irena- Grudzińska-Gross' bok, 2011).

Når det gjelder min tilnærming til Gross' bøker er jeg opptatt av hvorvidt han kan ha en agenda for sitt forfatterskap. Hva ønsker han å oppnå og hvordan forsøker han å oppnå sitt mål? Jeg er også interessert i hvorvidt *måten* han skriver på kan sies å ha en tiltenkt effekt på leseren. Metoden jeg vil benytte for mine undersøkelser kan beskrives som *litterær sakprosa*. Jeg støtter meg her til Johan L. Tønnesons definisjon når jeg slår fast at:

- 1) litterær sakprosa består av forlagspubliserte tekster med navngitte forfattere (forstått som individer).
- 2) forfatteren henvender seg som uavhengig skribent [...]

3) forfatteren har alle litterære virkemidler til rådighet

4) det siste gjelder så lenge den grunnleggende, direkte tilknytningen til virkeligheten er opprettholdt (Tønnesson 2012: 34)

Alle Gross' bøker er utgitt under fullt forfatternavn, på anerkjente forlag, både på polsk og engelsk. Han representerer ikke noen politisk organisasjon eller gruppering. Som jeg skal komme tilbake til bruker han visse litterære virkemidler, som er svært viktige og effektive nettopp fordi de så nært beskriver den polsk-jødiske historiske virkeligheten, ikke bare fra den gang da (1939-46) men også fra her og nå. Jeg tenker her på dagens engasjerte og til tider kontroversielle, og opprivende debatt. Den mer saklige debatten har foregått i de største avisene i Polen, blant annet *Gazeta Wyborcza*, *Gazeta Współczesna*, *Rzeczpospolita* og *Polityka*. Den mer ekstreme og ikke fullt så seriøse debatten har foregått gjennom blant annet den nasjonalistiske, antisemittiske og konservativt-katolske radiostasjonen "Radio Maryja" og den religiøse tv-kanalen TRWAM.

2.2 Thick description og leserkontrakt

Hvordan er Gross' bøker blitt mottatt? Som vi skal se er det mange av hans kritikere (eller motstandere) som setter søkelyset på hans kildebruk, nærmere bestemt det at han angivelig baserer seg på kilder som ikke er verifiserbare eller som ikke er tydelig underbygget av fakta. I artikkelen *The Pogrom in Jedwabne Critical Remarks About Jan T. Gross's Neighbors* går historikeren Bogdan Musiał ut mot måten Gross behandler kilder og metodene han bruker i sine historiske fremstillinger (Musiał i Michlic og Polonsky 2004: 304-343). De kritiske leserne går ut ifra at tekstene hans er "rene" historiske tekster, som faller inn under faglitteratur, og det virker som om noen dermed blir provosert over hvordan historien blir fremstilt. Den sosiologisk-orienterte historikeren Gross trekker imidlertid også veksler på elementer fra antropologien. Jeg vil her påpeke at han gjennom hele sitt forfatterskap benytter seg av den metoden som kalles Thick Description. I antropologisk sammenheng brukes den for å beskrive enkelthendelser og detaljer med den hensikt å kunne si noe om samfunnet og konteksten handlinger oppstår i. En situasjon blir forklart ved å belyse bruddstykker av en helhet (Geertz 1973). Dette blir gjort for at en som er utenforstående som vil forstå hvordan mange faktorer leder til en kollektiv handling i samfunnet kan skjønne sammenhenger, for

eksempel hva som var opptakten til den blodige pogromen i Kielce som blir beskrevet i *Strach*. Når Gross bruker denne metoden i sin historieskriving skjer det på en lignende måte: Ved at enkelthandlinger og enkeltmenneskers adferd og handlinger beskrives og belyses, fremgår den konteksten handlingen og adferden oppstår i. Opptakten til pogromen i Kielce var en anklage om såkalt ”rituelt drap”. Det fantes en legende om at jøder bortførte kristne barn for å bruke blodet i sine rituelle handlinger, blant annet for å lage matse-brød. En form for blodhevn var altså motivet bak dette dødelige angrepet på jødene (Gross 2007: 132-143) (Gross 2006: 129-175).¹⁵ Både polakker og jøder blir beskrevet i en kontekst, tiden de lever i og omstendighetene forut for hendelsene, for ikke bare å bli mekaniske aktører, og leseren ser samtidig sammenhenger mellom overtro, anklager og angrep. En annen metode forfatteren bruker er øyevitneskildringer, og med dette fremkaller forfatteren følelser hos leseren, sympati og empati. Det er kanskje ikke til å undres over at noen reagerer på Gross’ fremstilling, at den kan virke manipulativ og spekulativ.¹⁶ For ved å appellere til menneskers følelser, krysser man en grense, man utfordrer kontrakten mellom forfatter og leser. Denne kontrakten går ut på at leseren forventer seg en ”transparent” faghistorisk tekst. Når denne forventningen ikke innfris i konvensjonell forstand oppfattes det som en overskridelse, et sjangerbrudd eller som direkte misvisende. Leserens forventning vil som regel være knyttet til fastlagte sjangre, og hva sjangeren utgir seg for er det den skal forstås som. (Tønnesson 2012: 17-34). Kontrakten forfatter-leser i dette tilfellet er knyttet opp mot sannheten. Når sannheten blir oppfattet (av hans kritikere) som for ensidig fremstilt blir den mindre sann. Slik kan angrepene på Gross forstås. Ikke bare som nærmest historieforfalsker på grunn av sin

¹⁵ Joanna Tokarska-Bakir er forfatteren av *Legendy o Krwi: Antropologia Przeszłości* (2008), hvor hun beskriver legenden om ritualmord og hvilken plass den hadde i samfunnet, og hvilke følger dette kunne få. Blant annet kirkens rolle i å holde legenden levende var ødeleggende. Kirkebilder og glassmalerier av jøder som utførte ritualmord forsterket troen på at dette var sant. Når legenden ble innbakt i gudstroen fikk den sterkere fotfeste hos folk. Se også hennes *Okrzyki pogromowe. Szkice z antropologii historycznej Polski lat 1939-1946*, Wołowiec 2012.B

¹⁶ I boken *Sąsiedzi* blir overgrepene i landsbyen Jedwabne så sterkt fremstilt at leseren umulig ikke kan la seg bevege. Grusomhetene er detaljert beskrevet av øyenvitner (s.66-75). En av de som reagerer sterkest er historiker og politiker Antoni Macierewicz, som kritiserer Gross’ kildebruk og fremstillingsmåter (Macierewicz i Michlic og Polonsky 2004: 97).

uetterretterlige bruk av kilder, men han provoserer også som en som bryter med alle normer når det gjelder sjangeren faghistorie.¹⁷ Mitt utgangspunkt er at Gross befinner seg i et sjangermessig grenseland. Hva angår mine undersøkelser av hans bøker, velger jeg derfor å godta hans premisser for fremstillingen av historien; jeg godtar *hvordan* han velger å formidle for å kunne identifisere *hva* han vil formidle. Retorisk sett, har altså Gross makten når det gjelder å overbevise sine lesere og i den grad han oppnår dette, skjer det gjennom språket.¹⁸

2.3 Min målsetting

Mitt overordnede mål med denne oppgaven er å undersøke hvilke retorisk-litterære strategier som ligger til grunn for Gross' fremstilling av overgrep begått av polakker rettet mot jøder i Polen i tidsrommet 1939-1946. Med dette for øyet vil jeg se nærmere på tre av Aristoteles' metoder, slik de forklares i *Retorikken* (384 f.v.t.-322 f.v.t.). Den første er *Etos*, som viser til forfatterens ("talerens") egen autoritet og som handler om hvordan han knytter et tillitsbånd til sin leser ("tilhører"). Er det noe i forfatterens bakgrunn og i hans fremstillingsmåte som styrker eller svekker denne tilliten? Gross' familie emigrerte fra Polen etter mars 1968, noe jeg vil si preger hans forfatterskap. Hans vitenskapelige karriere i USA er med på å underbygge hans seriøsitet som forfatter og skaper tillit til hans arbeide. Den andre metoden er *Logos*, som appellerer til fornuften og det logiske resonnementet. Hvordan velger forfatteren å fremlegge sin "sak", hvordan omtaler han den? Det som gjør Gross' bøker så spesielle er blant annet sammenstillingen av det personlige (vitnesbyrd) og det offisielle (det "objektivt" sanne, aksepterte/tall og statistikk). Den tredje metoden er *Patos*, som vender seg til leseren og handler om hvordan forfatteren tar sikte på å vekke følelser hos leseren (Tønnesson 2012). Dersom teksten beveger, hvorfor gjør den det? Denne siste kategorien vil

¹⁷ Etter utgivelsen av *Sąsiedzi* var reaksjonene så sterke og mangfoldige at polske og amerikanske forskere så seg nødt til redegjøre for og analysere hovedtendensene i kritikken/debatten. Se *The Neighbors Respond* (2004). Så sent som i 2011 utkom boken *Falsze i Przemilczeniu Grossa* (Gross' usannheter og fortellinger), som er ensidig direkte kritikk av Gross' måte å skrive på og hans "upålitelige" kilder.

¹⁸ Fredrik Engelstad som er sosiolog og har forsket på makt og demokrati sier følgende om makten i språket: Ved å rette oppmerksomheten mot språket kan det avsløres at bestemte oppfatninger blir liggende som usynlige, men styrende forutsetninger[...]Det ligger en språklig "forståelse" i vinkling, og valg av kategorier, kontraster og retoriske virkemidler[...] (Engelstad 2005: 17-18).

jeg vie spesiell stor oppmerksomhet i min diskusjon av Gross' bøker. Ved å gi eksempler på og undersøke hvordan Gross bruker henholdsvis elementer av Etos, Logos og Patos vil jeg forsøke å avdekke den retorisk-litterære strategien som ligger under hans forfatterskap. Min egen metode tar utgangspunkt i språket som virkemiddel. Det er altså ikke bare hva Gross skriver om som engasjerer og provoserer, men *måten* han skriver om det på som har fått kritikerne til å ytre seg. Jeg vil derfor også redegjøre for hvordan hver enkelt av hans bøker har blitt oppfattet, forsøke å avdekke hvilke reaksjonsmønstre som i har kommet i kjølvannet av den enkelte utgivelse. Reaksjonenes omfang var meget stor etter hans første bok *Sqsiedzi*, og jeg vil derfor ha en større del av reaksjoner og debatt rundt denne utgivelsen. En mindre del vil bli viet til de to neste bøkene *Strach* og *Złote Żniwa*. Det er fordi reaksjonsmønsteret i stor grad gjentar seg, samt fordi omfanget er mindre.

3 Presentasjon og funn

3.1 *Sqsiedzi* – Naboer

I denne delen vil jeg gå frem på følgende måte: først skal jeg presentere de enkelte bøkene med utdrag, så vil jeg se på hvilke retoriske virkemidler som er tatt i bruk, og komme med eksempler på dette. *Sqsiedzi: Historia Zagłady Żydowskiego Miasteczka* ble utgitt for første gang på polsk i mai 2000 på forlaget Pogranicze i Sejny, og i engelskspråklig utgave med tittelen *Neighbours: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland, 1941* i 2001, på Arrow forlag i London. Boken gir et innblikk i hendelsene 10. juli 1941, i den polske landsbyen Jedwabne i det nord-østlige Polen. Gjennom hele fortellingen er det øyenvitneskildringer av grusomhetene som fant sted under krigen, hvor over halvparten av den jødiske befolkningen i Jedwabne ble brutalt myrdet av sine polske naboer. De ble slaktet ned, slått og stukket i hjel, og et flertall av dem ble jaget inn i en låve som ble satt fyr på. Boken inneholder beskrivelser av hvor vanskelig det var å gravlegge ofrene, da de forbrente kroppene viklet seg inn i hverandre. Slike pogromer foregikk over store deler av den polske landsbygda. I ettertid ble hendelsene dysset ned, lagt lokk på og forsøkt glemt, men Gross har et sterkt ønske om et oppgjør, at Polen tar ansvar. Som han sier i den engelskspråklige utgaven: “After all, how can the wiping out of one third of its urban population be anything other than a central issue of Poland’s modern history?” (Gross 2001: 8-9).

Gross fremstiller polakkene som både offer og overgriper på samme tid. Forfatteren mener at polakkene må ta tak i historien med alle dens aspekter, selv om det setter polakkene i et dårlig lys. Forfatteren fremstår nesten som sint, han er ikke opptatt av å fordele skyld, men snarere å få i gang diskusjonen. Han presiserer at ingen ble tvunget til å drepe den jødiske befolkningen, det var ingen som presset dem. Derfor er det enda vanskeligere å forstå hva motivene var. Forfatteren er opptatt av at det ikke bare var fremmede uniformskledde nazister som representerte farer, men også kjente ansikter, naboer og venner. Han antyder sterkt at det lå en antisemittisme i polakkene fra før. En slags tradisjon som ble videreført på folkemunne. At polakker så på jødene som et fremmedelement, og holdt dette i hevd ved å opprettholde myter og legender. ”[...] allegedly, the presence of antisemitism among broad strata of Polish society [...]” (Gross 2001: 11).

Forfatteren går langt i sin påstand om at alle var medskyldige, enten som aktiv i pogromen, eller som tilskuer. Gross sier samtidig at krigens omstendigheter gjorde situasjonen mulig. Det at tyskerne okkuperte landet gav en ”mulighet” for polakkene til å få utløp for sterk misnøye og antisemittisme (Gross 2001: 122-125).

Først var Jedwabne under sovjetisk okkupasjon, så tysk. Og det blir sagt av forfatteren at tilstedeværelsen av tyske tropper den aktuelle dagen muliggjorde pogromen fordi tyskerne lot det skje. Det var imidlertid polakkenes eget valg å utrydde de lokale jødene. Boken stiller forøvrig flere spørsmål enn den kommer med svar. Dette gjelder generelt for hans bøker. Om *Sqsiędzi* sier Gross at det er en typisk bok om Holocaust fordi: ”[...] I do not see the possibility of attaining closure here”(Gross 2001:12). Målet er nemlig ikke å fullt ut forstå det som skjedde. Det er ikke meningen å komme til en konklusjon, men å reflektere over grusomme hendelser.

To unge kvinner fra Jedwabne. Bildet er hentet fra boken *Sqsiędzi*, finnes også i boken *Jedwabne; History and Memorial Book*.

Det hele skjer i en helt vanlig landsby, hvor plutselig helt alminnelige mennesker blir bødler. Det hele ble rullet opp først noen år etter krigen. En gruppe menn blir arrestert i Jedwabne 8. januar 1949. De er arbeidere, noen etablerte med familie, andre enslige. Fire måneder senere

blir 21 menn stilt for retten beskyldt for drap på jøder, etter et vitneutsagn fra en viss Szmul Wazersztajn. I hans vitneærklæring som ble gitt i Białystok den 5. april 1945 sier han blant annet at det før krigen fantes 1600 jøder i Jedwabne. Bare syv overlevde, hjulpet av en polsk kvinne. Deretter kommer det en utførlig beskrivelse av grufulle og langdrektige måter jøder ble drept på. I tillegg var det to unge mødre som druknet sine nyfødte og så seg selv for å unngå å bli tatt av drapsmennene. Under og etter drapene ble de resterende jødene samlet på torget hvor de ble ydmyket og resten av dem latterliggjort. De ble mishandlet og jaget inn i en låve, som så ble dynket i bensin og tent på (Gross 2000: 9-10). I forkant av hendelsene gikk det rykter om at tyskerne skulle utrydde jødene. Tyskerne kom til landsbyen 10. juli og hadde et møte med lederne. På spørsmål om hva de ville gjøre med jødene svarte landsbylederne unisont at de ville tilintetgjøre dem. Tyskerne foreslo å beholde en familie innen hvert håndverk, men dette ble avslått. En polsk håndverker stilte sin låve til disposisjon, og rett etter rådsmøtet tok polakkene til våpen (klubber med nagler, stålrør, økser og lignende) og jaget jødiske innbyggere ut i gaten og angrep dem. Etter å ha brent dem inne i låven brukte de økser for å hugge gulltenner av de forkullede likene (Gross 2000:11-12).

Gross baserer seg på vitneutsagn, rettsdokumenter fra rettsaken i Łomża som ligger i nærheten av Jedwabne i det nord-østlige Polen, i mai 1949, samt Agnes Arnolds intervjuer med tidligere landsbyboere i Jedwabne. Selve rettsaken bar preg av hastverk. Av de 22 som var tiltalt ble åtte frifunnet. Rettsaken tok kun to dager. Det var flere feil i saksdokumentene og utspørringen av de tiltalte var mangelfull. I tillegg sier han om opplysningene følgende:

Pamiętamy, że w świetle prawa, nie są zobowiązani do mówienia prawdy, a świadkowie, choć muszą mówić prawdę pod groźbą odpowiedzialności karnej, mogą być selektywni i wstrzemięźliwi w odpowiedziach.

We must keep in mind that the accused are not obliged, under law, to reveal the truth in their dispositions; while witnesses, even though sworn to tell the truth and nothing but the truth, can be selective in what they remember and terse in answering questions. (Gross 2000:14-16, Gross 2001: 24-26).

Gross tar med dette høyde for at historien er subjektiv og at hukommelsen er selektiv, med de konsekvenser det måtte ha.

Det bodde mange håndverkere i Jedwabne. Det var et godt forhold mellom polakkene og deres jødiske naboer. For å illustrere dette gjengir Gross et intervju med Rabbiner Jacob Baker (Jakub Piekarz) som forteller om en episode han var vitne til da han var ung: En nabo jente som kommer med litt potetskrell til hans bestemor, så hun kunne gi det til sin ku, hvorpå bestemoren gir jenta en stor mengde melk som takk. Jacob stusser på den ujevne byttehandelen, men da sier bestemoren at man kan ut fra så lite potetskrell se hvor lite familien hadde til middag (denne episoden er bare gjengitt i den engelskspråklige utgaven). I et intervju gjort av A. Arnold av en eldre apoteker fra Jedwabne sier han at det var godt naboskap mellom polakker og jøder.¹⁹ At de var avhengige av hverandre, men at alt dette snudde brått da krigen kom (Gross 2000: 27-29, 2001: 37-40). Gross minner videre om at ikke-angrepsavtalen mellom Sovjet og Tyskland ble underskrevet 23. august 1939 i Moskva, av utenriksministrene Ribbentropp og Molotov. Avtalen var mellom Stalin og Hitler som tillot Tyskland å starte den Andre Verdenskrig. Polen ble i denne avtalen delt mellom de to landene. Tyskland invaderte 1. september, Sovjet den 17. september 1939 (Gross 2001: 45-46). Noen vitner forteller om jøder som støttet den sovjetiske okkupasjonen. Da den Røde Armè kom til Jedwabne, var det en jødisk familie og to polske familier som ønsket soldatene velkommen. Det kan for så vidt ha skjedd, mener Gross, men det var mange som forklarte sin antisemittisme med en myte om at jødene stod i ledtog med de sovjetiske kommunistene. De kalte det *Żydokommuna*, eller “Jødekommunisme” (jeg kommer tilbake til dette fenomenet). En eldre apoteker fra Jedwabne (også intervjuet av A. Arnold) som skal forklare forbindelsen mellom jøder og kommunister, kommer til slutt frem til at det bare er løse rykter, han har aldri sett det eller opplevd det. Det var bare noe folk sa. En anti-sovjetisk undergrunnsgruppe ble avslørt i juni 1940, men ingen av angiverne var jøder (Gross 2000: 30-36, 2001:45-51).

Etter tyskernes okkupasjon var jødene redde for sine liv på grunn av nyheter om masse mord på jøder i andre landsbyer i området. Samtidig var det mange som levde under en falsk trygghet: “[...] to my tu w Jedwabnem jesteśmy bezpieczni, bo biskup przyrzekł nam swoją opieke”(Gross 2000: 49). (“[...] we here in Jedwabne are safe because the bishop promised to protect us”) (Gross 2001: 71). Den katolske kirken gjorde imidlertid ingenting for å beskytte jødene i Jedwabne, selv om de hadde bedt om beskyttelse og til og med gitt

¹⁹ Agnieszka Arnold en polsk journalist som lager dokumentarer for blant annet tv.

verdisaker til kirken som godtgjøring for beskyttelse. Gross sier at i det helhetlige bildet av Holocaust må man se at masse mordene ikke ville ha funnet sted uten tyskernes tillatelse, han understreker at tyskerne selv ikke deltok i drapene. Flere vitneutsagn viser til at tyskernes rolle den skjebnesvangre dagen var forbeholdt å dokumentere pogromen gjennom å ta bilder (Gross 2001: 78-80). Og her kan det være vanskelig å forstå de som ikke grep inn. De som observerte det hele uten å ta til aksjon på sine medborgeres vegne.

Ale nie tylko widok tego co wyczyniano z Żydami, był przerażający. Również krzyk męczonych ludzi, a potem smród, kiedy ich palili, były nie do wytrzymania.

A więc wszyscy, którzy byli wówczas w miasteczku i mieli jako tako funkcjonujący zmysł zapachu, wzroku albo powonienia, byli tej zbrodni świadkami albo uczestnikami.

So it was not only the sight of the massacre of Jews that was unbearable. Also the screams of tormented people were numbing, as was the smell of their burning bodies.

And so everybody who was in town this day and in possession of a sense of sight, smell or hearing either participated in or witnessed the tormented death of Jews in Jedwabne. (Gross 2000: 64-65, Gross 2001: 89).

Mange ble drept vilkårlig med klubber, økser og andre jordbruksredskaper. Men siden det var ineffektivt og tidkrevende å slå dem i hjel en for en ble det bestemt av gjerningsmennene å jage jødene inn i låven og tenne på. Eiendelene etter jødene ble tatt over og fordelt mellom de som satte i gang pogromen i Jedwabne. Dette kan tyde på at det fantes et annet motiv i tillegg til antisemittismen, nemlig drap utført for egen vinning, det vil si å berike seg selv. (Gross 2001: 90-104).

Men det var ikke alle som tok del i grusomhetene. Det var noen få som gikk imot normen, og stilte opp for sine naboer. Gross får godt frem at det var et stort stigma forbundet med å hjelpe jøder. Det kunne være direkte farlig. Det kunne medføre dødsstraff, ikke bare for den polske hjelperen, men for hele vedkommendes familie. Den som hjalp jøder måtte som regel flytte til

andre deler av Polen etter krigen for å unngå å bli stemplet som jødevennlige *Filosemici* (“filosemitter”). Den jødiske organisasjonen Yad Vashem ga polakker som hadde hjulpet jøder under krigen ærestittelen “Rightous Among Nations”. De fleste polakker som er blitt kontaktet etter krigen, har bedt innstendig om at deres navn ikke skulle offentliggjøres. Det vil si at det fremdeles medfører et stigma å ha hjulpet jøder. De som valgte å bli igjen i sine landsbyer representerte for morderne en samvittighet og samtidig et vitnesbyrd om det de hadde gjort. Det var altså vanskelig for polakker som hjalp jøder å fungere i småsamfunn (Gross 2001: 129-151).

Gross uttaler at man ikke kan være selektiv når man skal fremstille historien. Man kan ikke bare velge det som er oppbyggende for nasjonalfølelsen og styrkende for den nasjonale identiteten. Man må også ta med de mørke sidene for å få et mer helhetlig bilde (Gross 2001: 135-136). Hans første bok i “trilogien” forteller om enkelthendelser nettopp for å vise hvordan bitene av det store bildet ser ut. Den er sakprosa, og ikke skjønnlitteratur eller fiksjon. Når det gjelder antallet døde varierer det avhengig av hvilke kilder man forholder seg til, men som Gross selv sier er det viktig at man forstår at det ikke handler om antall ofre, men selve hendelsene og mekanismene bak. Det er også faglitteratur i den grad det inngår som en del av Holocaust litteraturen.

Sqsiedzi fremkalte enorme reaksjoner i Polen etter at den kom ut i år 2000. Store og heftige diskusjoner i landets største aviser vitner om dette. Reaksjonene var så mange og sterke at forskerne Antony Polonsky og Joanna B. Michlic redigerte en antologi på nesten 500 sider for å gi en oversikt over de viktigste bidragene til debatten. I boken *The Neighbors Respond: The Controversy over the Jedwabne Massacre in Poland* (2004) gjengis de viktigste bidragene til diskusjonen som oppstod etter Gross’ utgivelse.

Retoriske virkemidler

Jeg vil her se nærmere på virkemidlene som blir tatt i bruk av forfatteren. Allerede i introduksjonskapittelet av *Sqsiedzi* refererer han til historiske hendelser og skaper dermed et tillitsforhold til sin leser. Samtidig kommer han med veiledninger om hva man skal huske på mens man leser boken, nemlig at forholdene folk levde under, den brutale tyske okkupasjonen, påvirket livene til alle i Polen. Men det man ikke må glemme, antyder Gross

(kun i den engelske utgaven), er at man alltid har et valg og han appellerer samtidig til vår etikk og moral:

[...] one should not deny the reality of autonomous dynamics in the relationships between Poles and Jews within the constraints imposed by the occupiers. There were things people could have done at the time and refrained from doing; and there were things they did not have to do but nevertheless did (Gross 2001: 9).

Her ser vi en blanding av etos (tillitsskaping) og logos (saken og omtalen av den) allerede i begynnelsen av boken. Denne tilliten forsterkes i kapittelet om kilder hvor Gross refererer til rettsdokumenter og vitner. Han refererer også stadig til datoer for hendelser og fulle navn på aktører, noe som gagner saken og gjør fremstillingen av den mer virkelighetsnær, bidrar til å forsterke sannhetspreget og gir boken tyngde.

[W 1941] Pół roku po tych wydarzeniach naczelnik zarządu NKWD w obwodzie białostockim, pułkownik Misiuriew, wystosował pismo do sekretarza Białostockiego Obwodowego Komitetu KP(b)B, Popowa [...] (Gross 2000: 35)

Early in 1941, some six months after the Kobielno debacle, the chief of the Białystok District NKVD, Colonel Misiurev, wrote a memo to the secretary of the Białystok District Committee of the CP(b)B (Communist Party of the Bolsheviks of Belorussia), a certain Popov (Gross 2001: 52).

Her ser vi at Gross går direkte inn på dokumentet, og underbygger med tidsangivelse og navngitte personer. Når informasjonen er etterrettelig skaper dette tillit mellom leser og forfatter (etos). Når det gjelder Gross' bruk av patos, kommer dette til syne gjennom hele boken i form av vitner som gjengir sine historier. I første kapittel går Gross rett til vitneforklaringen til Wasersztajn:

[...] Drugim znęcaniem się było: Mordercy zmusili Żyda do wykopania grobu i pogrzebania poprzednio zabitych Żydów, później ci z kolej zostali zamordowani i pochowani przez innych [...] Spalano brody starych Żydów, zabijano niemowlęta u piersi matek, bito morderczo i zmuszano do śpiewów,

tańców itp. Pod koniec przystąpiono do głównej akcji - do pożogi (Gross 2000: 11-12).

[...] The other brutality was when the murderers ordered every Jew to dig a whole and bury all previously murdered Jews, and then those were killed and in turn buried by others [...] Beards of old Jews were burned, newborn babies were killed at their mothers' breasts, people were beaten murderously and forced to sing and dance. In the end they proceeded to the main action-the burning (Gross 2001: 19-20).

Tego samego dnia zaobserwowałem straszliwy obraz: Kubrzańska Chaja, 28 lat, i Binsztajn Basia, 26 lat, obje z niemowlętami na rękach widząc co się dzieje poszły nad sadzawkę woląc raczej utopić się wraz z dziećmi, aniżeli wpaść w ręce bandytów. Wrzuciły one dzieci do wody i własnymi rękami utopiły, później skoczyła Binsztejn Baśka, która poszła od razu na dno, podczas gdy Kubrzańska Chaja męczyła się przez kilka godzin. Zebrani chuligani zrobili z tego widowisko, radzili jej aby się położyła twarzą do wody, a wtedy to się szybciej utopi, ta widząc że dzieci już utonęli rzuciła się energiczniej do wody i tam znalazła śmierć (Gross 2000: 10).

On the same day I observed a horrible scene. Chaja Kubrzańska, twenty-eight years old, and Basia Binsztajn, twenty-six years old, both holding newborn babies, when they saw what was going on, they ran to a pond, in order to drown themselves with the children rather than fall into the hands of badits. They put their children in the water and drowned them with their own hands: then Baśka Binsztajn jumped in and immediately went to the bottom, while Chaja Kubrzańska suffered for a couple of hours. Assembled hooligans made a spectacle of this. They advised her to lie face down in the water, so that she would drown faster. Finally, seeing that the children were already dead, she threw herself more energetically into the water and found her death too (Gross 2001: 17).

Denne type skildringer fremkaller sterke følelser hos leseren. Leserene opplever sterke bilder, synet av spedbarn som blir drept av sine egne mødre fordi de frykter en verre død for dem, hvis de blir tatt av overgriperne. Et annet vitne, en polakk som arbeidet i utkanten av landsbyen forteller:

Prowadzili go pod ręce z głowy Zdrojewicza ciekła krew jemu po szyji na piersi. Zdrojewicz odezwał się do mnie: panie Bardoń niech mnie pan ratuje. Ja, bojąc się sam tych morderców, odpowiedziałem: nic ja panu nie mogę pomóc i minąłem ich (Gross 2000: 70).

They held him under the arms and blood was flowing from his head over his neck and onto his torso. Zdrojewicz said to me, Save me, Mister Bardoń. Being afraid of these murderers, I replied, I cannot help you with anything, and I passed them by (Gross 2001: 95).

Nok et eksempel på gjenfortellinger som gjør inntrykk på leseren. Herr Bardoń som ser det grusomme som skjer, og ikke kan gripe inn i frykt for selv å bli et offer. De fortvilte mødrene som gjør det utenkelige. Disse gjenfortellingene er patosfylte fordi de beskriver det utenkelige og frykten som var tilstede, og beveger den som leser. Avsky for grusomhetene utført av overgriperne og en enorm empati for ofrene. Det er når vi blir engasjert som leser at forfatteren har oppnådd et av sine mål, altså at vi tar stilling til det som utspiller seg i boken. Vi ser her at Gross bruker etos, logos og patos i *Sąsiedzi*. Enda tydeligere blir dette i hans påfølgende bok, der selve tittelen kan sies å være patosfylt oghenspiller på ulike aktører.

3.2 Strach – Frykt

Strach: Antysemityzm w Polsce Tuż po Wojnie: Historia Moralnej Zapaści ble først utgitt på engelsk med tittelen *Fear: Anti-Semitism in Poland After Auschwitz: An Essay in Historical Interpretation* i 2006, på Random House forlag i New York, så kom den på polsk i 2007 på Znak forlag i Kraków. Tittelen spiller på frykten som regjerte under krigen blant både jøder og polakker. Frykt for å bli angrepet og drept, og frykt for å bli oppdaget og sendt til konsentrasjonsleire. Og frykt blant polakkene som hjalp jøder, frykt for å bli angitt og straffet. Boken skiller seg fra forløperen *Sąsiedzi* hva angår fortelleteknikk: Boken er i større grad lagt opp som en historisk bok med dokumenterte tall og navn på aktører og organisasjoner på slutten av andre verdenskrig og i tiden etter krigen. Unntakene er beskrivelser av pogromene som fant sted etter krigen. Disse episodene er beskrevet på et øyenvitne-nivå. Gross prøver å tegne et bilde av antisemittisme i etterkrigstidens Polen som fenomen. Dette gjør han ved å vise omstendighetene og historien rundt de aktuelle hendelsene. Han sier: “[...] what I offer is not a diachronic but an analytical history” (Gross 2006: xiii). Forfatteren forklarer at polakkene følte seg forrådt av både russerne og de allierte. Da undergrunnsbevegelsen og *Armia Krajowa* (Den polske hjemmefronten) organiserte Warszawa-opstanden 1. august 1944, ble en kvart million mennesker drept. Mye på grunn av at de allierte ikke hadde mulighet til å forsyne dem med våpen, samt Den røde armé som stod på den andre siden Wisła-elva i Warszawa uten å komme dem til unnsetning (Gross 2006: 5-11). Etter krigen tok Sovjetunionen indirekte over styringen av Polen, og polakkene opplevde på nytt å bli dirigert av utenforstående. De få jødene som vendte tilbake til Polen hadde vært i sovjetisk fangenskap, eller på mirakuløst vis overlevd de tyske konsentrasjonsleirene. De fleste kunne ikke vende tilbake til sine hjemsteder, fordi de stod i fare for å bli lynsjet eller drept av sine tidligere naboer som også hadde overtatt deres eiendommer (Gross 2006: 31-32).²⁰ Religiøse bygninger ble overtatt og konvertert til lager og lignende eller annektert av lokale myndigheter til annet formål. Flere synagoger ble også plukket fra hverandre for at mursteinen skulle kunne brukes til bygging av nye hus (Gross 2006: 48-49). I det hele tatt ble

²⁰ At jødiske eiendommer i løpet av krigen ble konfiskert eller stjålet, eventuelt også solgt videre av den ikke-jødiske befolkningen er selvsagt ikke unikt for Polen. Jamfør beslagleggingen av norske jøders eiendom i Oslo og andre norske byer, samt fellestatningen som ble gitt av Den norske stat til Det mosaiske trossamfunn i 2002.

de tilbakevendte jødene meget dårlig behandlet. I verste fall kulminerte det i pogromer hvor jødene ble drept, som f.eks. i Kraków og Kielce. Symptomatisk for pogromene var at jødene i forkant hadde blitt beskyldt for handlinger som de ikke hadde begått, som for eksempel ritualmord og blodoverføringer (Gross 2006: 73). Den polsk-katolske kirken gjorde heller ingenting for å stagge mytene. Som Gross skriver (kun i den engelske utgaven av boken):

On the face of it, the claim of ritual murder was taken with utter seriousness by many people. Even distinguished churchmen did not hesitate to express qualified support for this proposition (Gross 2006: 119).

Angrepene utspiller seg i Kielce 4. juli 1946, men opptakten starter med at en polsk gutt fra Kielce forsvinner i noen dager for så og dukke opp igjen etter en tur til sine venner i en annen landsby. Guttene hevder at han ble kidnappet og holdt til fange av jøder som bodde på adressen Planty 7, som var stilt til disposisjon for tilbakevendte jøder og for de som var på gjennomreise på vei ut av landet. Det var en slags hjelpepestasjon for de som hadde mistet det meste under krigen. I dette huset skulle gutten angivelig ha blitt holdt i fangenskap i kjelleren i flere dager, før han klarte å rømme. Det lokale politiet sender en uniformert patrulje til adressen hvor det blir etablert at det ikke engang finnes noen kjeller. Den store mengden politi tiltrekker seg en folkemengde som er rasende på jødene som angivelig har kidnappet et barn. Stemningen blir mer og mer opphisset, hæren blir tilkalt og den går inn i bygningen for å ransake. Noen løsner skudd og det blir kaos. Folkemengden styrter huset og jøder blir jaget ut på gaten hvor folkemengden slår og dreper dem. Dette var vanlige innbyggere i Kielce (Gross 2006: 83-88, Gross 2007:137-160). De overlevende jødene hadde store skader og lå på sykehus hvor de ble mishandlet av det medisinske personalet og av polske medpasienter (Gross 2006: 94-102, Gross 2007: 152-155). Videre var det livsfarlig for jødene å reise med tog. Mange ble steinet og klubbet ned på jernbanestasjonene. Speidergutter spilte en nøkkelrolle på togene, hvor de valgte ut jøder som de kastet til mobben på perrongen hvor de ble ranet og drept (Gross 2006:114 Gross 2007:159-173). Men hva visste samtiden om det som utspilte seg, og hvordan reagerte den?

De fleste som tilhørte den intellektuelle eliten, eller intelligentsiaen i Polen var sjokkert over volden mot jødene. Hvis pogromer kunne skje i Kielce, og særlig i Kraków som var kjent for sin rike kulturhistorie, kunne det skje over alt i Polen. Det eliten reagerte på var at polakkene

ikke hadde medfølelse for jødene etter lidelsene de hadde vært utsatt for under Holocaust. I stedet eksisterte det sterke negative holdninger, misunnelse, frykt for å miste det de hadde overtatt etter jødene, fortrenget skyldfølelse og dårlig samvittighet. Sympati og empati var fullstendig fraværende. Her undrer Gross seg over den polske elitens sjokk over pogromene. De som skulle ha god oversikt over samfunnet burde ha fått med seg det sterke hatet rettet mot jødene. Han peker på medskyld også her. Intelligentsiaen gjorde ikke nok. De fordømte riktig nok pogromene, men forfatteren setter spørsmålstegn ved hvordan nettopp de intellektuelle kunne unngå å se den voldelige antisemittismen komme, og de ekstreme følgene av den. (Gross 2006: 82, 130, 167; Gross 2007: 207-215). I denne sammenheng inntar kirken en særstilling i og med at dens ståsted var i tråd med den antisemittiske stemningen. Kardinal August Hlond (1881-1948) ble bedt om å sende ut et skriv som fordømte pogromene og avkreftet myten om ritualmord. Dette nektet han å gjøre. Under hans ledelse valgte kirken tvert om å ikke uttale seg om antisemittismen eller pogromene og tok derfor samme standpunkt som vist av biskop Hlond. Kirken var redd for at deres sterke posisjon hos folket skulle bli svekket om de tok til orde for å få slutt på hatet. Hvordan skulle man forvente at "vanlige" folk skulle ha en annen oppfatning enn kirken, når den stod for en klar antisemittisk holdning? (Gross 2006: 134-152). Kirken hadde stor innflytelse på folk flest og kunne ha handlet i lys av sin makt. Om dette skriver Gross: "Tylko Kościół mógł skutecznie wpłynąć na uspokojenie nastrojów pod tym względem [...] „(”Bare kirken kunne effektivt ha roet ned stemningen i slike sammenhenger”). I den engelske utgaven går han lenger i sin kritikk: "[...] the key, or one of the keys in any case, to ending the lurking danger was held by the catholic clergy, who excersised spiritual authority over the Polish population" (Gross 2006: 134, Gross 2007: 186).

Det lå også en myte under beskyldningene om *Żydokommuna*, "Jødekommunismen". Den gikk ut på at jødene hadde støttet og stått i ledtog med kommunistene før andre verdenskrig, og at de i tiden etter krigen var ansvarlige for det totalitære regimet som ble innført i Polen. Her påpeker Gross at det var bare en liten prosentdel av jøder som faktisk deltok aktivt som kommunister. De fleste hadde ikke kapasitet til å ta del i politiske bevegelser, det ville også ha medført at de gav avkall på sin jødiske bakgrunn og kultur. Her minner Gross oss om at de få jødene som slo seg sammen med den kommunistiske bevegelsen gjorde det fordi de trodde på samhold og likhet for alle uansett opphav. Jødene i kommunistpartiet var paradoksalt nok

spesielt utsatt på grunn av sine familier i vesten og i Amerika. Den paranoide kulturen så på dem som potensielle spioner. (Gross 2006: 92-112). Jøder som hadde stillinger hvor de var en del av et apparat som avstraffet antikommunister var jo også en del av systemet. Deres bakgrunn var irrelevant; det finnes enkeltmennesker i alle grupperinger som ikke handler i tråd med det som anses som riktig og rettferdig. Men jøder i høye stillinger styrket stereotypien om den kommunistiske jøde og styrket myten om at det var jødene som var ansvarlige for kommunistregimet i Polen og at de hadde ansvaret for annen verdenskrig (Gross 2006: 213-237, Gross 2007: 268-296).

I tiårene etter krigen ble som nevnt Holocaust og antisemittisme et tabu i Polen. Men jødene utgjorde fortsatt et problem for styresmaktene. I 1968 til 1969 laget innenriksministeren Mieczysław Moczar en offentlig kampanje hvor jøder ble bedt om å dra fra Polen. Det kommunistiske partiet "rensket" i praksis landet for jøder. Som følge av overgrepene mot jødene under og etter annen verdenskrig, emigrerte mange jøder fra Polen i tillegg kom kampanjen mot dem i slutten av sekstiårene, og det ble nærmest etnisk fritt for andre enn polakker. Dette var i tråd med nasjonalistenes syn på Polen, samtidig som mange polakker ved dette trodde at de unngikk det jødiske spørsmålet, og håndteringen av skammen over hvordan jødene hadde blitt behandlet i Polen etter krigen. Det var med andre ord i mange polakkers interesse at jødene dro, da slapp de å forholde seg til dem og Holocaust. Dermed fikk polske nasjonalister fikk det som de ville, sier Gross – et etnisk rent Polen (Gross 2006: 238-243). Med sin bok setter han spørsmålstegn ved hvordan det i det hele tatt var mulig med antisemittisme i Polen etter hva som hadde skjedd i Auschwitz. Hadde ikke polakkene medfølelse for de enorme lidelsene jødene hadde vært gjennom? Det var ikke bare menigmann som hadde antijødiske holdninger, det samme kan sies om administrasjonen. Som Gross påpeker, dreier det seg om en *institusjonell antisemittisme*. Mord på jøder i 1946 ble oversett av myndighetene. De sviktet de overlevende, og de tilbakevendte jøder i Polen. Jødiske hjem ble plyndret av innbyggerne. Eiendeler fordelt og solgt. Synagoger og bønnehus ble annektert og omgjort til blant annet skoler, svømmehaller og kinoer. Det fantes ingen respekt for "de andres" helligdommer. Rettsapparatet som skulle ta tak i urettferdighet, mord og plyndring var en vits; vitner trakk seg, få ble dømt. Dette er toneangivende gjennom hele boken til Gross, dette ujevne forholdet mellom gjerningsmenn og ofre. Mellom polakker og jøder.

Det var en kollektiv motarbeidelse av jøder. Høyere opp i systemet og blant journalister og intellektuelle var det reaksjoner på behandlingen av jødene. En av grunnene for at pogromene ble satt i gang var legenden om ritualmord. Dette var (er) en absurd løgn om at jødene drepte kristne barn for å bruke deres blod i rituelle sammenhenger. Allikevel var det om nettopp denne rykte-genererende myten som førte til mord på jøder. Den nevnte pogromen i Kielce i 1946 var et eksempel på dette: politi, sikkerhetsstyrker og vanlige folk myrdet omtrent 40 jøder i byen. Samtidig var det livsfarlig for jødene å ta tog. De ble skutt, slått i hjel eller kastet i døden av toget. Til og med biskoper trodde på ritualmord. Hvordan kunne da folk uten utdanning tro noe annet? Det lå altså ikke bare noe økonomisk eller politisk tema bak, men et moralsk tema. Etter pogromen i Kielce skyldte kommunistene på de reaksjonære, og katolsk/nasjonalistene skyldte på kommunistjødene. Ingen ville konfrontere selve det antisemittiske problemet, eller absurditeten i å beskyldte jødene selv for pogromen.

Gross antyder at polakkene næret et hat og en misunnelse ovenfor den offerrollen jødene hadde fått. Denne rollen kunne ikke deles. Det oppstod også paradoksalt en distanse til jødernes skjebne: "det angår heldigvis ikke oss". "Whatever they were doing to the Jews now, in other words, they were not doing to "us" (kun i den engelske utgaven, Gross 2006: 171). Denne fremstillingen av polakker som angivere (*szmalcownicy*) og overgripere stemmer ikke over ens med polakkenes eget bilde på seg selv som den "heroiske polakk". På slutten kommer forfatteren tilbake til det rystende han beskriver i begge bøkene, nærheten mellom gjerningsmann og offer – de kjente hverandre jo så godt. Det er dette som setter handlingene i perspektiv for den som leser. At folk som har levd side om side som venner og naboer, plutselig er fiender. Hvordan er det da mulig å prøve å forstå slike handlinger? Den polsk-jødiske sosiologen Zygmunt Baumann prøver å vise mekanismer ved handlinger som ikke kan forstås som noe annet enn grusomheter:

Modernitet dreier seg om å gjøre verden "ren", "gjennomsiktig", forutsigbar og i det store og hele "ordnet". Å ordne opp betyr å gjøre virkeligheten annerledes enn den er, å bli kvitt de innslagene i virkeligheten som får skylden for "urenheten", "uklarheten" og "vilkårligheten" i de menneskelige grunnvilkår [...] Derfor var holocaust et fullt legitimt produkt av moderniteten. Det dreide seg i siste instans om å ta i bruk den beste tilgjengelige teknologien for å rense

verden for elementer som stod i veien for det fullkomne [...] Det var ikke noe ”moderne” ved målene [...] bare ved den selvsikre vissheten om at det var mulig å realisere dem (Baumann 2002: 71).

Om pogromer mener Baumann at det aldri ble satt i gang spontant, men at det var organisert og planlagt. Om hvor vanskelig det kunne være å redde jøder, hvor vanskelig det var i en sosial setting å handle i motsetning til flertallet sier han :

[...] de som greide å bryte ut av folkemordsorgien, ble nødt til å sette seg opp mot de rådende normene i sitt samfunn, og de kunne ikke regne med noen støtte fra sosialt pålagte normer og offisielle etiske prinsipper. Evnene til å sette seg opp mot sitt eget samfunn kunne altså være en forutsetning for moralsk handling (Baumann 2002: 67).

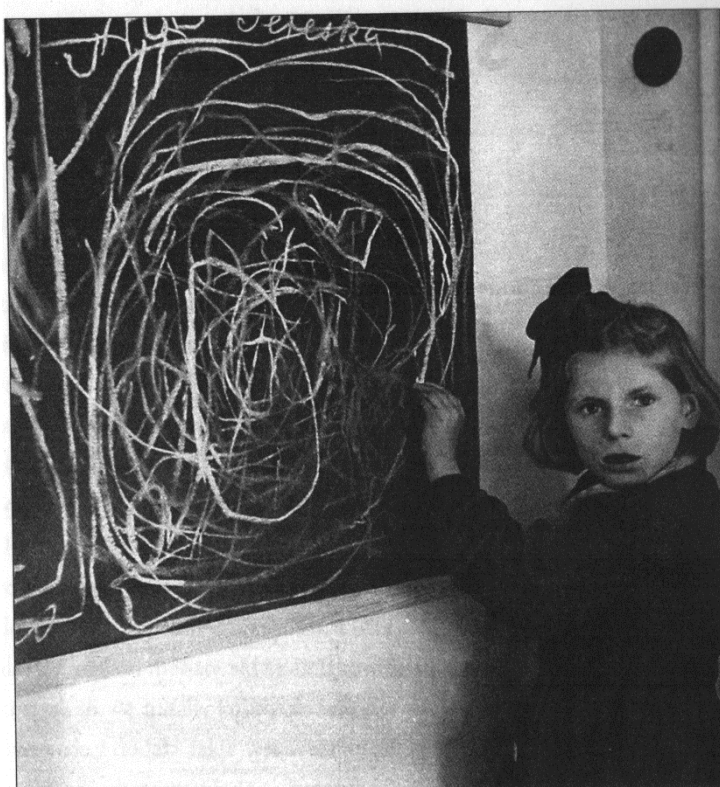
Baumann mener altså det er en slags overordnet tanke om renhet, og å bli kvitt det som er annerledes som ligger til grunn for mye av hatet mot jødene. Det er også en tankevekker at pogromer ikke var noe som oppstod så å si spontant, men planlagt. Dette gjør at man får et helt annet syn på hendelsene beskrevet i *Sasiedzi* og *Strach*. Det er ikke moderniteten i seg selv som tillater masse mord, men vissheten og kunnskapen om at det er mulig. Det er også et tankekors at det var unormalt å gå ”mot strømmen” og hjelpe jøder fra tyske og polske overgripere.

Retoriske virkemidler

Strach har mer tyngde på etos enn sin forløper, altså tillitskapingen og på logos, redegjøring av saken. Det finnes flere eksempler også på patos, men i dette tilfellet har forfatteren satt av betydelig mer plass til etterretterlige historiske navn og dokumenter, samt til fotnoter som utdyper og refererer til andre bøker og dokumenterte kilder. Kanskje er denne boken lagt opp

slik med fakta, tall og navn fordi det kom så mye kritikk for hans kildebruk i *Sqsiedzi*.²¹ I innledningen redegjør Gross selv for hva han skal gjøre i boken og presenterer oppbygningen av kapitler og deres innhold. Det samme gjorde han i *Sasiedzi*, og det er en oversiktlig måte å forberede leseren på hva som kommer. En slik oversikt og veiledning gir leseren en form for nærhet til forfatteren, som gjennom hele boken forsterker sine uttalelser ved å sette inn fotnoter med faktabokser og referanser. Gross får videre frem følelser også ved bruk av fotografier, det er særlig bilder av døde kropper, barn og unge som er fylt med patos og som har sterkest virkning på leseren. Den engelske og den polske utgaven har like fotografier (Gross 2007: 152-153, 216-217) (Gross 2006: 80-81, 112-113). Det som forøvrig forsterkes gjennom bruk av fotografier er nærheten til virkeligheten. Vi kan "se" at det virkelig har skjedd, beviset ligger fremfor oss i form av visuell dokumentasjon. Dette er med på å styrke tilliten til forfatteren og underbygge hans sak ytterligere. Altså bidrar bildene til å skape tillit (etos) og fremme saken (logos). Men fotografiene bidrar først og fremst til å skape patos. Et slående eksempel er bildet nedenfor av en liten jente som har blitt bedt om å tegne et hus, mens det vi ser på tegningen er fullstendig kaos. Jenta er tydelig traumatisert.

²¹ Helt i begynnelsen av boken er det gjengitt utdrag fra anmeldelsene av boken. Dette oppsummerer boken ganske godt: "Fear's anguishing expose is brilliantly scholarly, analytical, sober, yet compellingly readable" (The Australian). Det er forøvrig gjengitt nesten to sider med gode kritikker fra pressen, og dette er med på å skape tillit til leseren (etos). Anerkjente aviser og professorer anbefaler og roser boken, noe som er med på å underbygge dens kvaliteter og gir ekstra tyngde til forfatteren.

Bildet er hentet fra boken *Strach* (Fotograf: David Seymour, CHIM).

Vitner er også med på å forsterke tillit, sak og følelser. Baruch Dorfman en av de overlevende forteller følgende om pogromen i Kielce:

Przedostałem się przez ten plac do wyjścia, musiałem jednak mieć taki wyraz twarzy, że poznali, iż jestem Żydem wyprowadzonym z tego domu, bo jeden cywil krzyknął „Żyd”. I wtedy dopiero rzucili się na mnie (Gross 2007: 145).

I moved across the square to an exit, but must have had such a facial expression that they recognized that I was a Jew who'd been taken out of the building, because one civilian screamed, “A Jew!” And only then did they attack me (Gross 2006: 89).

Et virkningsfullt eksempel på patos kommer fra en annen overlevende, en viss Abram Moszkowicz, som forteller om en horribel hendelse hvor jødinnen Regina Fisz og hennes nyfødte blir kidnappet, ranet og drept.

[...] Moszkowicz i Fiszowa wdali się w negocjacje z trójką prześladowców. Kobieta oddała im pierścionki, kolczyki i pieniądze, które miała przy sobie, i obiecywała jeszcze dodatkowo znaczną sumę pieniędzy, jeśli ich wypuszczą (Gross 2007: 162).

Moszkowicz og Fisz begynte å forhandle med sine tre bortførere. Kvinnen gav dem ringer, øredobber og penger som hun hadde på seg, og lovet i tillegg å gi dem en betydelig pengesum hvis de bare lot dem gå.

Et annet vitne ankom togstasjonen Kielce Herbskie den 4. juli 1946. Han så de brutale overgrepene og drapene med egne øyne.

W czasie tych mordów na dworcu nie można się było znikąd spodziewać pomocy. Podczas mordowania widziałem, niestety, osobników w mundurach polskich formacji wojskowych czy militarnych, którzy z przewieszonymi przez plecy karabinami tłukli klockami leżących Żydów po głowie (Gross 2007: 169-170)

Da mordene pågikk på stasjonen, var det ikke hjelp å oppspore noen steder. Under drapene så jeg, dessverre personer i uniformer fra hæren, eller polske militæruniformer som hadde geværer hengende over skulderen som slo liggende jøder i hodet med treklosser.

Begge disse beretningene er eksempler på Gross' bruk av patos, og viser hvordan han oppnår å vekke sterke følelser hos leseren. Tilliten oppnås gjennom faktaopplysninger og ved at leseren faktisk tror på vitnene. Saken slik den fremstår er nærmest entydig. Gross får altså frem saken ved å bruke den retoriske triaden etos, logos og patos. Dette er ytterligere eksempler på hvordan sterke beretninger er med på å få frem et budskap. De utgjør dyster lesning, men er like fullt vitners fortellinger om hva som skjedde i Polen under og etter krigen. Det er dette som er så spesielt i Gross' bøker, at han ikke bare skriver en historisk bok om faktiske hendelser, men at han slipper til vitner og overlevende som forteller om hendelsene fra sitt ståsted. Det beriker måten historien blir fortalt på, og man kan til en viss grad forestille seg hendelsene gjennom å "se" historiene gjennom øyevitner. Ved bruk av etos,

logos og patos får forfatteren frem et helhetlig bilde frem og tvinger frem en reaksjon hos leseren. Det er umulig å ikke ta stilling til selve saken, altså overgrepene. Kritikerne mener selvsagt at han kun slipper til vitner som tjener hans sak, og dermed ikke er tillitsvekkende.

3.3 Złote Żniwa – Gullinnhøsting

Złote Żniwa: Rzecz o Tym, co Się Działo na Obrzeżach Zagłady Żydów er en samling essays utgitt på Znak forlag i Kraków i 2011, med Irena Grudzińska-Gross som medforfatter.²² Den kom ut på engelsk med tittelen *Golden Harvest: Events at the Periphery of the Holocaust* i 2012, på Oxford University Press i New York. Gross skrev boken i 2009 på oppfordring fra forlaget, som foreslo en liten bok basert på ett enkelt fotografi innen hans fagfelt. Han valgte da et bilde som første gang ble publisert i den største polske dagsavisen *Gazeta Wyborcza* 8. januar 2008. Bildet viser en gruppe mennesker i arbeidstøy som har stilt seg opp for fotografering, men bildet endrer slående nok karakter når man studerer det nærmere. Det ble av enkelte hevdet at bildet ikke var fra Treblinka, ei heller viste gravplyndrere. Om fotografiet er derifra eller i det hele tatt er ekte, er underordnet i denne sammenheng. Gross bruker det nemlig bare som et utgangspunkt for å fortelle sine historier, uansett hvor bildet måtte komme fra.

²² Irena Grudzińska-Gross er idehistoriker, litteraturhistoriker, forlegger og forfatter. Hun har tidligere vært gift med Jan Tomasz Gross.

Bildet er hentet fra boken *Złote Żniwa*. (Muzeum Walki i Męczeństwa Treblinka, fotograf ukjent).

Fotografiet viser tilsynelatende en gruppe bønder i nærheten av den tidligere konsentrasjonsleiren Treblinka. De er nettopp blitt arrestert for gravplyndring, og foran bøndene ligger det hodeskaller og beinrester. Gravingen ble gjort for å finne gulltenner og smykker som hadde blitt oversett av tyskerne, derav tittelen. I boken utdyper Gross symbolikken rund ”gullinnhøstingen”, og bruker den som inngangsport til å drøfte plyndringen av de tilintetgjorte jødene i Polen og i Europa forøvrig.

Złote Żniwa inneholder små historier om enkeltepisoder som danner konteksten for det større bildet om Holocaust og polsk antisemittisme, under og etter annen verdenskrig. Han holder dermed fast ved sin detalj-orienterte metode for å beskrive en helhet, noe som er større. Gross skriver:

[...] zwróćmy od razu uwagę na pewien szczególny aspekt relacji między tą wiedzą a faktem jednostkowym [...] Wylaniają się zatem pytania, na które trzeba znaleźć przekonującą odpowiedź: jak przetworzyć wiedzę episodyczną, dotycząca tylko niektórych zdarzeń, by zrozumieć to, co się w ogóle stało?

[...] we should recognize that isolated facts and general knowledge also have a more direct relationship with one another [...] And so we must find answers to

questions such as how to convert episodic knowledge into a general understanding of what happened. (Gross 2012: 18, Gross 2011: 40-41).

Jødernes verdisaker og eiendom ble konfiskert eller stjålet. Folk stod klare for å rane eiendeler den dagen de hørte at jødene skulle sendes i gettoer eller konsentrasjonsleire. Og plyndringen fortsatte etter døden. Gulltenner og broer ble dratt ut av munnen på lik. I tiden etter krigen ble et ukjent antall massegraver utenfor dødsleirene gravd opp og saumfart etter verdisaker av lokalbefolkningen. De som bodde i nærheten av leirene gravde etter gull og edelstener blant skaller, bein og lik som enda ikke var nedbrutt (Gross 2012: 22). Gross gjør videre rede for hvordan bønder i umiddelbar nærhet av leirene tjente godt på å selge mat, drikke og andre tjenester til vaktene i leirene under krigen, de fikk betalt i verdisaker som var tatt fra jødene. Jøder som ble holdt skjult måtte betale høye summer. Polakkene tjente godt på denne bedriften. Såkalte *szmalcownicy*, eller pengeutpressere forlangte penger og verdisaker fra jøder som hadde gått i skjul mot at de ikke skulle angi dem til tyskerne. Mange polakker ba også om å få jødernes eiendeler, slik “at ikke tyskerne skulle få tak i dem”. Dersom jødene nektet ble de sett på som upatriotiske. (Gross 2012: 3-124 Gross 2011:9-203).

Złote Żniwa kan sies å være et retrospekt på Gross’ to forrige bøker. Flere episoder i denne, hans foreløpig siste bok, er beskrevet i henholdsvis *Sąsiedzi* og *Strach*. Spørsmålene som stilles er langt på vei de samme: hvordan kunne det finnes en så dyptgripende antisemittiske holdninger blant så store deler av den polske befolkningen, både under og etter krigen?

Som i de to andre bøkene bruker Gross også her en teknikk med i detalj å skildre grusomme enkeltepisoder. Dette i motsetning til de fleste andre studier av jødernes skjebne i Polen, som i langt større grad består av nøkterne oversikter med tall og historiske fakta. I *Złote Żniwa* begrunner Gross sin fremgangsmåte. Han henviser flere steder i boken til teknikken ‘Thick Description’. (Gross 2011: 41-42, Gross: 2012:19, 58- 59). Som han selv skriver:

Zważywszy na materiał empiryczny, czyli rodzaj danych, którymi dysponujemy, opisanie rzeczywistości okupacyjnej za pomocą najczęściej stosowanych instrumentów agregowania danych

Given the kind of empirical material at our disposal, we cannot depict what happened to the Jews using the standard instruments...

[...] będziemy musieli zastosować bardziej wyrafinowane sposoby argumentacji, włączając w to metodę „gęstego opisu” uprawianą w antropologii

[...] we have to resort to more subtle methods of data presentation, including so-called thick description, commonly used in anthropology

Her er kanskje nøkkelen til hvordan Gross så markant avviker fra den “tradisjonelle” måten å skildre historiske hendelser på. Ved bevisst å fokusere på enkelthendelser og gi grusomme detaljskildringer tvinger han leseren dypere inn i konteksten for det som skildres. Provokasjonen virker bevisst og målrettet.

Retoriske virkemidler

Gross’ tredje bok er som nevnt et slags tilbakeblikk på de to første. Allerede på første side i introduksjonen legger forfatteren opp til tillitsskaping, altså etos, hvor Gross refererer til en artikkel som Marcin Kowalski og Piotr Gluchowskis publiserte i *Gazeta Wyborcza*. Det er fra denne artikkelen han har hentet både bildet og insprasjonen til boken. Han navngir Kiryluk som eier av bildet, samt at han tidligere var sjef for museet i Treblinka (Gross 2012: introduksjon). Om fotografiet i seg selv finnes både logos, sakens fremstilling og patos, følelser: “The image seems familiar and strange at the same time. And when one notes what is scattered in front of the group the mystery deepens: skulls and bones” (Gross 2012: 3). Det grusomme skuet på bildet er fylt med patos, vi blir beveget av det nesten utenkelige som vi ser. Videre er det både tillit i referanser til rapporter som skaper tillit, men som også fremmer Gross’ sak, samtidig som det vekker ubehag og avsky hos leseren:

W sprawozdaniu z oględzin terenu przez komisję, która odwiedziła Bełżec 10 października 1945 roku, czytamy między innymi: Wg. Informacji asystujących funkcjonariuszy MO z posterunku w Bełżcu, opisane rozkopanie terenu obozu dokonane zostało przez okoliczną ludność poszukującą złota I brylantów, pozostawionych przez zamordowanych żydów [...] Na rozkopanym terenie leżą licznie rozrzucone kości ludzkie: czaszki, kręgi, żebra, piszczele, szczęki, protezy zębne kauczukowe, włosy przeważnie kobiece, często zaplecione w warkocze, nadto kawałki zgniłego ludzkiego ciała jak: dłonie, kończyny dolne małych dzieci (Gross 2011: 48).

According to information provided by policemen stationed in Belżec on October 10, 1945, "the area of the camp has been dug up by local people looking for gold and precious stones left by murdered Jews. All over the dug-up terrain one finds scattered human bones: skulls, vertebrae, ribs, femurs, jaws, women's hair, often in braids, also fragments of rotting human flesh, such as hands or lower limbs of small children" (Gross 2012: 23-24).

Inny termin – "dentyści" – używany był w Warszawie dla określenia ludzi, którzy poszukiwali złotych zębów w czaszkach na cmentarzu żydowskim (Gross 2011: 60)

A different term, "dentists," was used in Warsaw to describe people who looked for gold teeth in the skulls dug out of a Warsaw Jewish cemetery (Gross 2012: 29).

I det første sitatet vises det til en rapport, altså tillitsskaping og fremming av sak, samtidig som det horrible bildet som blir tegnet rører ved følelsene til leseren (patos). Det siste, altså patos kommer frem ved at man forestiller seg det grusomme synet av råtnende menneskekropper som har blitt gravd opp av gravplyndrere. Forfatteren klarer i aller høyeste grad å bevege leseren. Et eksempel på patos som forøvrig handler mer om anger, rettferdighet og medfølelse kommer i slutten av boken. I etterordet er det gjengitt en historie (som også er datert 5. mai 2006) om en polsk mann som har reist til Belżec med en ring og et brev. Han har hatt ringen i mange år, men i en drøm har han fått et syn om hvor ringen egentlig kommer fra. Han vil gjerne gi tilbake ringen til sin rettmessige jødiske eier slik at den kommer til rette og han kan få fred. Historien som avslutter essayet er også full av følelser, men ikke avsky som de fleste gjengivelsene i boken. Denne historien er en slags måte å slutte ringen på, en fredelig og rørende historie. I tillegg til at historien er patosfylt og beveger oss, er den etterrettelig: "Pierścionek wraz z listem znajdują się w Państwowym Muzeum na Majdanku" (Gross 2011: 203). ("The ring and the letter are deposited now in the State Museum at Majdanek") (Gross 2012: 124).

Som jeg har vist, bruker Gross i sine tre bøker de retoriske virkemidlene, etos, logos og patos. Det som virker sterkest på leseren er det siste, patos, fordi det vekker følelser. Den tilliten som

skapes mellom forfatter og leser er viktig, for på denne måten kan man stole på at forfatteren er ærlig og etterrettelig. Selve saken og omtalen av den, logos, avhenger mye av den tillit vi har til forfatteren og om vi blir beveget. Gross vil bevege. Han vil at Polen ser på hele sin historie, og ikke bare på deler av den. De mørke sidene Gross beskriver må tas frem i lyset og bearbeides av historikere, akademikere, politikere og den alminnelige leser.

3.4 Reaksjonene og debatten

Som jeg har nevnt har deler av den polske befolkningen helst villet glemme alt det vonde som har hendt, mens ofrene har ønsket å bearbeide traumet og forhindre fremtidig gjentakelse. Det som for noen er forlenget gjengrodde stier, er for andre åpne sår som må leges. Som del av den polske måten å se på seg selv som offer og som en del av kommuniststyrets måte å unngå historiske fakta på, ble Holocaust og omstendighetene rundt husket forskjellig fra det som virkelig hendte. Holocaust ble husket forskjellig dels på grunn av det polske selvbildet og dels på grunn av kommuniststyrets måte å legge lokk på hendelser etter krigen. Ifølge Joanna B. Michlic og Antony Polonsky, som samlet de viktigste bidragene til debatten i antologien *The Neighbors Respond: The Controversy Over the Jedwabne Massacre in Poland*, ble denne selektive måten å huske på en del av den offentlige måten å behandle temaet på, og ble til slutt en del av den kollektive hukommelsen til den jevne polakk. I den grad jødene hadde lidd under 2. Verdenskrig, ble dette innbakt i den polske lidelsen. Hele det polske folk hadde lidd, det var ikke noen spesiell folkegruppe som skulle stå i særstilling (Michlic og Polonsky 2004: 5-6). Dermed dekker man over ugjerninger som har blitt begått mot jødene, ikke bare av nazistene, men også av polakker selv. Blant deltakerne i debatten finnes de som har anerkjent Gross' versjon av historien, aksepterer den og vil gjøre noe med den. Andre ønsker å beskytte seg selv (og Polen) mot den, og legger skylden på andre. Her finnes det ulike reaksjonstyper: 1) den bekreftende (*affirmative*), som innebærer det selvkritiske (*self-critical*); den moderat unnskyldende (*moderate apologetic*); og radikalt unnskyldende (*radical apologetic*); så finnes den andre typen å reagere på 2) defensiv åpen (*defensive open*), som går med på noen av Gross premisser, men stiller seg tvilsomme til metoder og verifisering; og til sist den defensive lukkede (*defensive closed*), som utelukker det meste som står i Gross' bøker og går til angriper og forsvarer samtidig (Michlic og Polonsky 2004: 33). Jeg kommer til å referere

til disse reaksjonstypene i den følgende oversikten. Michlic og Polonsky sier følgende om Gross' motiver for å skrive *Sąsiedzi*:

[I]t can be argued that Gross's analysis of the Jedwabne massacre had as one of its aims the deconstruction of the cherished Polish self-image as heroes and victims [...] He certainly believes that the deconstruction of what he sees as the distorted and partial self-image that is common in Poland is necessary for healthy political evolution, since the country has long swept its "dark past" under the carpet and fostered a sanitized view of its history (Michlic og Polonsky 2004:33).

Gross kan altså sies å rokke ved det polske selvbildet som har bygget seg opp over svært lang tid. *Sąsiedzi* kan av noen oppfattes som et direkte angrep på det polske, de "polske" verdiene. En annen innarbeidet sannhet med modifikasjoner er Polens høye toleranse for folkegrupper med annen tro eller opphav enn deres egen: "The challenge to the one-sided Polish self-image has also undermined some other popular myths, including the view that Poland was always tolerant and hospitable toward the other religious and national groups that once dwelled within its borders" (Michlic og Polonsky 2004:35). La oss nå se nærmere på diskursen som fulgte etter Gross' utgivelser, og som startet tidlig på 2000-tallet.

Allerede etter utgivelsen av Gross' første bok, uttalte den polske antropologen Joanna Tokarska-Bakir at man ikke må avslutte denne saken fort med tilgivelse. Det er viktig å ikke tvinge de jødiske ofrene til å tilgi for tidlig (Tokarska-Bakir 2004: 70).²³ Her er det formålstjenlig å få historien opp i lyset og analysere, debattere og i felleskap komme frem til hva som må gjøres. Men det hele må begynne med et initiativ. Og det er nettopp her, mener Tokarska-Bakir at Gross tar initiativ til debatt og behandling av et betent tema. Hun sier videre at et viktig element som gjør det mulig å se på Polen fra en annen vinkel er for henne selv (som deltager i debatten) og for Gross som forfatter av boken er det å være fysisk borte fra Polen. Det hadde vært nærmest umulig å skrive om polsk historie på samme måte hvis man befinner seg i Polen. Denne distansen muliggjør en viss vinkling som er helt annerledes.

²³ Joanna Tokarska-Bakir er polsk kulturanthropolog, forfatter og professor i humaniora ved Universitetet i Warszawa.

Perspektivet blir annerledes. (Tokarska-Bakir i Michlic og Polonsky 2004:75). Interessant nok sier Tokarska-Bakir følgende om Gross metode og kildebruk:

What disgust historians and even provokes Jacek Żakowski to evoke the phantom of postmodernism, is, for me, most important in Gross's book.²⁴ I have in mind that scandalous "new approach to the sources". Gross writes about it in the following way: "Our initial attitude toward every report by would-be victims of the Holocaust should be changed from one of doubt to one of affirmation" (Gross 2000:94). I am not concerned with whether this sentence would be useful to someone verifying sources. While not taking away the importance of source verification, I would like to suggest that something much more important is at stake here. (Tokarska-Bakir 2004: 77-78).

Tokarska-Bakir sier her at selv om metodene er kontroversielle, er det målet med metodene som er viktige. Hun er med andre ord bekreftende ovenfor Gross (reaksjonstype 1). Prosessen som settes i gang med den type metoder som Gross bruker, er overordnet måten det blir gjort på. Man kan si at målet helliger middelet. En av grunnene til at Tokarska-Bakir er enig med Gross er at hennes felt er kulturanthropologi, og er mindre interessert i faktaopplysninger som sådan, og mer opptatt av hva folk har å si om fakta. Etter hennes mening forteller dette mer om hva som faktisk skjer i samfunnet enn bare ved å se på "nakne" fakta, som bare sier noe om antall og størrelsesorden.

Jan Nowak-Jeziorański kommer med et kritisk blikk på hva som har skjedd i Polens historie.²⁵ Han inntar en mer åpen defensiv linje (reaksjonstype 2). Han sier at det er naturlig for mennesker å forsvare seg når de føler seg angrepet på feil grunnlag, eller blir sett på som overgripere når de selv ser på seg selv som ofre. Det han derimot sier om Gross er at han er ansvarlig for hvordan Polen blir fremstilt i resten av verden, og at han må stille seg på Polens side i den polsk-jødiske dialogen som bør komme ut av eller bli en konsekvens av hans

²⁴ Jacek Żakowski er polsk Journalist, forlegger og har vært knyttet til flere polske aviser, blant annet *Gazeta Wyborcza* og *Polityka*.

²⁵ Nowak-Jeziorański var aktivt medlem av den polske hjemmefronten under andre Verdenskrig. Han har jobbet som journalist og skribent i Polen.

utgivelser. Han er også redd for at en ny antisemittisme skal gro opp av diskusjonen, og at dette i sin tur vil stille Polen i et enda dårligere lys. Han er altså redd for at søkelyset som blir satt på overgrep på ny skal føre til antisemittisme (Nowak-Jeziorański 2004: 87-92).

En annen svært defensiv lukket debattant er historikeren og politikerens Antoni Macierewicz (reaksjonstype 2). Han mener at Gross angriper Polen på verst tenkelig måte. Han unngår å kalle Kielce-pogromen akkurat det, og sier at det som hendte den gang i Kielce først og fremst var et angrep på polakker. Han uttrykker med disse uttalelsene at det ikke skal være lov til å ta fra polakkene deres rolle som offer under og etter annen verdenskrig. Han virker gjennom hele sin tekst selvgod på vegne av alle polakker på grunn av deres heltemot og at de ytte stor hjelp til jøder under krigen. Macierewicz kaller Gross' bok "anti-polsk" og setter da også standard for hvordan boken og dens innhold blir oppfattet av mange polakker. Når det gjelder Gross' metoder nærmest latterliggjør han hans tilnærming til kildene og bruken av disse brukt i historieøyemed: "In order to prop up his accusation, Gross proposes a true revolution in the historical sciences. Until now, historians were bound by strict rules regarding evaluation of sources" (Macierewicz 2004: 97). Macierewicz fortsetter med å kreve at alle sider av saken må belyses, med alle kilder, ikke bare noen få utvalgte. Her ser man at Gross' metode med å sette vitners historier i fokus og sette sin lit til dem, ikke uten videre aksepteres av de som forsvarer seg selv mot anklagene om antisemittisme og sin nasjons omdømme. Hans eventuelt utilfredsstillende måte å dokumentere på blir oppfattet som mangelfull belysning av saken fra alle sider (Macierewicz 2004: 93-102).

Som forteller av en historie må man selvsagt foreta visse valg når man skriver. Man kan velge noe spesifikt, og velge bort noe annet. Det er nettopp denne utvelgelsen av enkelte beskrivelser av hendelser og omstendighetene rundt dem, og ignorering eller bortfall av andre som gjør fortellingene og fortellermåten så vanskelige å fordøye for noen. Som forfatter eller redaktør sitter en med materiale for å underbygge synspunkter eller motbevise dem. Man tar hele tiden valg for å komme i mål med ens egen hypotese. Ens egen personlige oppfatning av historien, eller ens personlige agenda som er frembrakt av egne erfaringer vil imidlertid prege det som blir det endelige resultatet. Og her er vi ved noe av problemets kjerne: Det som kanskje er vanskeligst å fordøye for enkelte polakker er at Gross med sine bøker sier "Se, dette er Polens historie – dette er dere!". Han understreker ikke på noe tidspunkt at dette er

hans fortelling basert på hans egen opplevelse av historien. Likevel oppfattes hans bøker på ulikt vis. Det er de mange ulike innleggene i debatten et bevis på. Noen føler seg personlig angrepet, de reagerer negativt, mens andre ser hendelsene som en del av noe større, noe utenfra, de reagerer positivt. Eller noe midt imellom – at polakker utførte handlinger, men at dette ikke var toneangivende for flertallet eller for polakker generelt.

Professoren og forfatteren Hanna Świda-Ziemba sier: “If the crime has its roots in all types of hateful ethnic prejudices, then Gross's book naturally provokes reflection on antisemitism in today's Poland” (Świda-Ziemba 2004: 103-113). Hun inntar en bekreftende posisjon (reaksjonstype x) og sier videre at det i Polen i dag finnes en viss grad av antisemittisme, og at den er nedarvet, sett i lys av at det nesten ikke finnes jøder igjen i Polen i dag (bare noen få tusen). Etter Holocaust har det funnet sted en slags redigering på måten å snakke om jøder på. Ingen vil fremstå som antisemittisk etter at en slik tragedie har utspilt seg på polsk jord. Derfor er fordommer mot jøder som regel pakket inn og kommer som en bisetning. Slik man også ofte hører i andre land: “Jeg er ikke rasist, men...” eller “Jeg er ikke antisemitt, men...”. (Świda-Ziemba i Michlic og Polonsky 2004:103-113). Interessant nok setter journalisten Jerzy Sławomir Mac lyset på den “feige polakken” som ikke vil innrømme noen form for skyld. Dette er en mer radikal unnskyldende holdning (reaksjonstype 1). Han kaller den type menneske for “Homo Jedwabicus” og generaliserer alle som har en defensiv holdning til sin egen eller kollektiv skyld på denne måten. Han mener at Polen nå har en unik sjanse til å gjøre opp for seg og ta tak i underliggende problemer, men han frykter at den polske stoltheten er for sterk. Det å innrømme skyld vil være et nederlag. (Mac 2004:114-118)

Så hvorfor begynte denne debatten for fullt først på begynnelsen av det 21. århundret og ikke flere tiår tidligere? At polakkers overgrep mot sine jødiske naboer under og etter annen verdenskrig stort sett ikke ble tatt opp i årene som fulgte, er forståelig. Erkebiskop i Gniezno, Henryk Musziński (f. 1933) som er bekreftende i forhold til Gross hevder at kommunismen drev med en ”instrumentalisering” av sannheter (reaksjonstype 1) (Muszyński 2004:157). Det vil si at de laget sannheter som passet deres måte å tenke på, fremfor å vise sannheten som den var. Den kommunistiske regjeringen satte i gang en antisemittisk kampanje i Polen i mars 1968. Og når styresmaktene utfører en handling, får det ringvirkninger til alle deler av samfunnet, ikke bare den minoriteten som handlingen rettes mot. Enkelte stemmer prøvde å

sette det jødiske spørsmålet på dagsorden, men det var ikke ytringsfrihet datidens totalitære Polen. Det fantes ikke åpne diskusjonsfora slik det gjorde i den vestlige delen av verden. Et samfunn må altså ha rom for og kapasitet til en diskusjon og debatt.²⁶

I det posttotalitære Polen dreier det seg heller om en tiltagende trang til åpenhet, erkjennelse og overskridelse av tabuiserte temaer; at den offentlige diskurs preges av en mangesidig, ofte polarisert søken etter nasjonalforståelse og identitet, er særlig tydelig blant de samtidsforfattere som skriver om polsk-jødiske relasjoner. I det de fleste polakker forsøker å forholde seg til historiens uhyrligheter (jødeutryddelsen på polsk jord, pogromene i enkelte polske byer like etter krigen, den statlige antisemittismen som toppet seg i mars 1968, den senere avdekkingen av mordene av jøder i Jedwabne osv.), er ”den ikke-eksisterende jøden” blitt en retorisk figur som ikke bare kjennetegner mye av samtidslitteraturen, men den polske offentlighet i sin helhet (Grimstad 2008: 47).

Zofia Stemplowska snakker om noe av det samme i sin artikkel *What did the Poles do? Jan Gross and the understanding of a nation*:

Not until the 1980s did public debate in Poland begin to acknowledge the distinct nature of Jewish wartime suffering in comparison to that of Catholic Poles. Since the dawn of a free Poland in 1989, a free press, the opening of many archives and the work of a number of Polish scholars, Poland has been rapidly repairing its collective memory. Most influential have been the publications of Jan Tomasz Gross [...] (Stemplowska 2012).

²⁶ Her må vi ikke glemme at Polen ble fri fra kommunismen først i 1989, og at det som regel tar lang tid før et postkommunistisk samfunn får på plass de ulike demokratiske institusjoner. Tiden må være moden. Et samfunn må være modent til å delta i debatten også. Og til slutt, den må settes i gang, og i dette tilfellet er det Gross som har satt inn hovedstøtet.

Den katolske kirke har i moderne tid vært delt i synet på i hvordan den den gang forholdt seg til Jedwabne-tragedien. En del vil ha forsoning med jødene, en annen drive er opptatt av skyldfordeling. Kardinal Józef Glemp, primas av Polen (1929-2013) inntok et mer defensivt standpunkt (reaksjonstype 1), og skjønnte ikke det som etter hans mening var et angrep på Polen og polakker. Han mente at jødene ikke hadde det verre i Polen enn andre steder. Han sa videre at det må forstås at det finnes harme mot jøder som samarbeidet med kommunistene (jf. "Jødekommunismen"). Glemp vil likevel ha tilgivelse og syndsforlatelse, men mener at alle parter må be om unnskyldning – ikke bare polakker (reaksjonstype 2). Pater Musiał (f. 1938) representerer det motsatte syn og mener at man må komme med en uforbeholden unnskyldning og deretter løse problemene sammen (Musiał i Miclic og Polonsky 2004: 152-3:173-178). Erkebiskop i Gniezno Henryk Muszyński (f.1933) ser at bokens metoder er kontroversielle og at kildebruken ikke har vært kritisk nok, men kommer til konklusjonen, som også er min teori om Gross' mål, nemlig å skape debatt: "But the fact is that thanks to Gross's book, an important debate has begun, and it can have far-reaching consequences for Polish-Jewish relations" (Muszyński 2004:155). Muszyński ser at det viktige er ikke hvordan Gross velger å forholde seg til kilder i sin bok, men hva selve boken har ført til og kan føre til i fremtiden. Som dokument kan boken være kontroversiell, men som middel utfører den sin misjon. Om reaksjonene i Polen hevder han at det er risikabelt å sette press på folket utenfra, det kan nemlig ha motsatt virkning (reaksjonstype 2) (Muszyński 2004: 151-165). Press utenfra kan virke mer som anklage enn press innenfra. Han ser Gross som en insider av det polske samfunnet, siden han ikke fokuserer på at Gross lever og skriver fra USA. Det er også en del som reagerer på at Gross er polakk, og som anklager ham for å angripe sine egne. Det kan virke for noen som et dobbelt svik.

Agnieszka Arnold (f. 1947), regissøren har laget en dokumentarfilm om Jedwabne og intervjuet en av innbyggerne, en viss Leszek Dziędzic. Intervjuobjektet oppsummerer en viktig del av hvordan man kan komme seg videre etter en slik tragedie: "One has to speak the truth even if it is painful and unpleasant. Still one has to speak the truth in order that the new generations will remember what happened. Only if the truth is spoken can there be peace in the world" (Miclic og Polonsky 2004: 185). Det man altså strides om er selve "sannheten". Man spør seg: Er det som blir gjengitt og presentert i Gross' bøker korrekt? Etter min mening spiller det mindre rolle dersom kildene er ytterst subjektive. Man må erkjenne og godta visse

premisser for å gå ett steg videre i analysen. For det er ikke kildenes sannhetsgehalt som er avgjørende, men målet med selve fremstillingen.

Stanisław Przechodzki, leder for den offentlige helsesektoren i Podlasie i Łomża er en av stemmene fra distriktet hvor Jedwabne ligger. Han sier angående dette at han visste mye om hva som hadde skjedd i landsbyen, som han hadde fått vite av sine foreldre og av andre i byen. Han hadde i tillegg kjennskaptil mange detaljerte opplysninger som ikke kom frem i boken til Gross, men som han sier: “[...] they make no difference to the letter and spirit of that book” (Przechodzki 2004:186). Han kritiserer også Gross for å være inkonsekvent, nærmere bestemt for at han i den polske versjonen sier at samfunnet stod bak massakren, mens han i den engelske utgaven sier at det ble utført av naboer. Ved å generalisere treffer han flere, og flere føler seg uberettiget anklaget. Ved å marginalisere og navngi overgripere plasserer han skyld hos noen enkelte og ikke alle (reaksjonstype 1 og 2). Om dette sier Gross selv i en artikkel i *Gazeta Wyborcza*: “On reflection I nevertheless felt that the final word of the book, "society", should have been put in quotation marks, to make it immediately plain that it unconsciously reveals the truth hidden in the lies inscribed on the Jedwabne monuments” (Gross 2004: 217). Gross sikter her til sin egen generalisering, og til minnesmerker satt opp i Jedwabne som inneholdt ukorrekt informasjon om hvem som utførte mordene i byen og hvor mange som omkom.

En annen debattant er Marta Kurkowska-Budzan er opprinnelig fra Jedwabne. Hun så at en av effektene av Gross sin bok var at det hun og det alle visste i byen forble et tabu etter at *Sąsiedzi* kom ut. Ingen ville lenger snakke om det som hadde hendt, ennå alle kjente til byens mørke historie. “I refer only to this book because it radically changed the conditions under which research could be undertaken in Jedwabne” (Kurkowska-Budzan i Michlic og Polonsky 2004:200) Så snart *Sąsiedzi* kom på trykk var ”hemmelighetene” blitt blottstilt og gjort til en offentlig affære. Når diskusjonen blir løftet fra snakk mellom naboer til en offentlig debatt vil innbyggerne i Jedwabne oppleve at de mister kontrollen på hva som er deres egne minner og hva som blir den offentlige sannhet. Dette gjør beboerne sårbare. Hemmelighetene blir allemannseie. Sagt med andre ord: “Prof. Gross broke the taboo” (reaksjonstype 1) (Kurkowska-Budzan 2004: 206).

Perhaps it could be argued that the form *Neighbors* took was the result of Gross's own traumatic response to his discovery of the massacre, and his own trauma was expressed in a way that compelled other historians to respond and create their own new approach to memory (Michlic og Polonsky 2004:209)

Dette vil si at Gross' personlige opplevelse av at grusomme hendelser var blitt forsøkt glemt førte til en agenda som gikk ut på å få en mørk og tragisk historie opp i dagens lys. Som forfatter gjengir han historien slik at den sjokkerer leseren like mye som den sjokkerte ham da han fikk vite om Jedwabne.

Tomasz Strzembosz (f. 1930), professor i politiske studier, inntar en forsvarsposisjon når det gjelder skyldspørsmålet (reaksjonstype 2). Han mener det var mange jøder i militsien og at jøder angav polakker til kommunistene og i tillegg var med i væpnede angrep mot den polske hæren og politiet. Han sier at Gross gjengir historien feilaktig når han hevder at jøder som var aktive innenfor den kommunistiske bevegelsen var et meget lite utbredt fenomen. Strzembosz sier videre at Gross med sine metoder generaliserer, og at dette er meget uheldig da man ikke kan gi skyld kollektivt, men heller legge skylden hos de enkeltmennesker der den hører hjemme. Det er også klart at han impliserer at hevnaksjoner mot jødene stammet fra deres deltagelse i "anti-polske" kommunistiske aksjoner. At Jedwabne må ses i lys av dette (Strzembosz 2004: 220-236).

Historiker og forfatter Jerzy Jedlicki (f.1930) tar et selvkritisk standpunkt når han sier at man i Polen må ta opp en problematisk fortid mens man ennå har den i minnet (reaksjonstype1). Det er et spørsmål om moral: "We will bear responsibility for what we make of our past, for how we reconcile its glory and its shame, for the way we relate it to ourselves, and for the conclusions we draw" (Jedlicki 2004: 245). Jedlicki understreker at en må ta tak i problemet fordi det ikke kommer til å forsvinne. Slike hendelser kan ikke for alltid ignoreres. Han ser derimot at Gross' bok kan føre til oppblomstring av antisemittismen, men at det ikke kan rettferdiggjøres å bruke hans bok i et slikt perspektiv. Det må ligge noe til grunn. Og han nevner at det er naturlig å forsvare seg hvis man blir angrepet. Forsvar er enklere enn ansvar (Jedlicki 2004: 237-246).

Historikeren Bogdan Musiał (f.1960) fastslår at det ikke er noe tvil om polakkenes deltagelse i tragedien som utspilte seg i Jedwabne i 1941. Likevel inntar han en defensiv åpen holdning og mener at Gross' bruk og tolkning av sine kilder er uprofesjonell (reaksjonstype 2). Han er temmelig krass i sin beskrivelse av Gross måte å fremstille historien på: "In light of all this, the arguments on which Jan Tomasz Gross has constructed his thesis about the unimpeachable character of the Jedwabne investigation are both completely unhistorical and incoherent" (Musiał i Michlic og Polonsky 2004:314). Musiał mener at Gross er helt ukritisk til hva vitner forteller og at han uttaler seg uriktig da han hevder at *Sasiedzi* er basert på rettsdokumenter fra rettsaken som dømte noen av de skyldige i Jedwabnemassakren. Musiał avfeier i det hele tatt boken som dokument, fordi Gross etter hans mening har drevet med en utvelgelse av informasjon slik at det han har valgt å bruke passer han og hans agenda best. (Musiał 2004: 304-343). Gross svarer imidlertid på kritikken med å si at Musiał driver med avsporing når han angriper ham. Forfatteren mener at ved å ta frem en detalj og vise til at den ikke er fundamentert på "riktig" måte, prøver han å underminere hele historien, og si at hele boken er et makkverk og ikke har noe med sannheten å gjøre. Han blir også beskyldt for å manipulere innholdet av sine kilder, noe Gross ser på som helt uten rot i virkeligheten. Han sier om angrepene at:

To summarize: the fundamental premise of writings such as Musiał's "Critical Remarks" is that the public they address is illiterate; that it does not read books or much of anything else; and that it certainly has not read *Neighbors* (Gross i Michlic og Polonsky 2004: 367). [...] the ghosts of Jedwabne will not be chased away [...]" (Gross 2004:355).

Han sier at det er uheldig å fremstille ham som en som kun bruker utvalgt materiale for slik å bare vise en side av historien. Dette kan misoppfattes av leserne (Gross 2004: 344-370).

Tomasz Szarota (f. 1940), forfatter og historiker, snakker om en monopolisert offerrolle. Jødene fremstår som de eneste ofre, og alle andre blir marginalisert eller tilsidesatt. Han mener at Gross med sin utdannelse innen sosiologi og ikke historie, ikke har de egenskapene som skal til for å legge frem historien på riktig og korrekt måte (reaksjonstype 2). Historikeren Dariusz Stola (f.1963) berømmer Gross for å ha satt i gang en historiedebatt i Polen, noe han forøvrig mener blir gjort i felleskap og ikke nødvendigvis individuelt (reaksjonstype 1). Dette er interessant i og med at Gross da ikke bare har kommet med en

avsløring som en del av Polens historie, men at dette har ført til en stor diskusjon og som følge av den blir måten man ser Polens historie på endret. Historien blir skrevet på nytt, og vi får et annet syn på historien. Den amerikanske historikeren Richard Lukas mener det er et vanskelig skille mellom sensasjonslitteratur og hva som er historisk. Han anklager Gross for å være en del av Holocaust-apparatet, som er blitt en maskin i forhold til å generere penger og sympati. Han sier at forfatteren kommer med flere spørsmål enn svar i sin fremstilling av historien. Dette ser han på som noe negativt (reaksjonstype 2). Lukas sier videre om hans metoder: "Gross's credibility is seriously compromised when he asserts his own bizarre idea of historical methodology" (Lukas 2004: 432) Det Lukas også kritiserer Gross for, er at han er mer opptatt av polakkers manglende evne til å føle med jødene enn å se på hva som faktisk skjedde i Jedwabne. Han inntar et defensivt lukket standpunkt (reaksjonstype 2).

I min undersøkelse som går ut på å vise hva som er Gross' prosjekt, og med hvilke virkemidler han oppnår sine mål, er dette underordnet. Det mener jeg det også er for Gross. Han har sagt om sitt forfatterskap: "[...] I was a messenger more than an author in this case [...]" (Gross 2001: 173). Det er umulig å få frem hendelsene akkurat slik de skjedde. Til det er det menneskelige sinn for komplekst. Alle vitner til den samme hendelsen vil gi en beskrivelse som skiller seg fra hverandre på noen punkter. Ingen av gjengivelsene etter en hendelse vil være helt lik. Dette er fordi vi opplever ting ulikt. Vi har vår individuelle måte å huske på. Det Gross har gjort er å ta ulike vitneutsagn og satt dem på trykk. Det er ikke hans oppgave eller ansvar å betvile sannhetsgehalten i det som blir fortalt. Det likevel mange ugleser han for er at han etter sigende behandler vitneutsagn som om de var fakta. (Lukas 2004: 430-433).

I en samtale med den litterære redaktøren av *New Republic*, Leon Wieseltier og Adam Michnik, den politiske aktøren og redaktør av *Gazeta Wyborcza*, tar Michnik et helt annet standpunkt enn Lukas når det gjelder historien og skyld. Michnik mener det er moralen som må gjennomgås. Han sier at det ikke er kollektiv skyld som er viktig eller i det hele tatt poenget, men at man tar et moralsk standpunkt og et moralsk ansvar i forhold til hva som har skjedd i Polens historie. Dette er dermed bekreftende og selvkritisk. Han sier at polakker på en måte har mistet sin uskyld. Wieseltier på sin side snakker om at offerrollen ikke er like stor på de ulike sidene og at dette heller ikke er poenget. Historien viser at man lider på hver sin

måte og dette kan ikke sammenlignes (Michnik og Wieseltier 2004: 434-449). Kan lidelser sammenlignes opp mot hverandre? Kan noens tap sies å være større eller mindre andres? Det vesentlige er kanskje å la folk kjenne på sin egen lidelse og bearbeide den slik de kan oppleve empati og forståelse for andres lidelser, basert på egne erfaringer. Det som derimot er farlig er å ta monopol på lidelsen, og slik ikke se at andre har lidd.

Når det gjelder reaksjonene på *Strach* og *Złote Żniwa* er reaksjonstypene langt på vei de samme som etter *Sąsiedzi*. Reaksjonene som fulgte etter første bok var både omfattende og toneangivende for de senere debattene, og de senere reaksjonene hadde heller ikke slik styrke eller omfang som de som kom etter den første utgivelsen. Jeg vil likevel vise noen eksempler på ulike reaksjoner. I boken *Wokół Strachu: Dyskusja o książce Jana T. Grossa* (redigert av Gądek) diskuteres det videre rundt bok nummer to, *Strach*. Maciek Kozłowski er polsk historiker, journalist, forlegger, politisk aktivist og tidligere diplomat. Han inntar en noe defensiv holdning til Gross' bok. Han er ikke negativ til boken, men han er skuffet over at Gross valgte å utgi boken på engelsk før den kom ut på polsk, og argumenterer slik:

Znana z drugiej ręki, z omówień i streszczeń, zakwalifikowana zostanie jako dzieło szkalujące nasz kraj, niesprawiedliwy atak na Polskę, rzecz wymagająca "dania oporu", a nierzeczowej polemiki. Okazja do ważnej rozmowy zostanie stracona. Szkoda (Kozłowski 2008: 47).

Kjent fra andre hold, fra omtaler og resymeer, blir boken kvalifisert som en utgivelse som svartmaler vårt land, et ufortjent angrep på Polen, en sak som krever at man "slår tilbake" og ikke en saklig diskusjon. En mulighet for en seriøs samtale blir borte. Det er synd (reaksjonstype 2).

En som tar et mer bekreftende standpunkt (reaksjonstype 1) og støtter Gross er Piotr Wróbel som berømmer bokens form som skiller seg fra den første:

"Strach" jest napisany z pasją i zaangażowaniem. Na każdej stronie widać, iż autor należy do ludzi, których opisana problematyka dotyczy osobiście. Gross wziął sobie do serca uwagi krytyczne towarzyszące dyskusji o *Sąsiadach* i lepiej udokumentował swój nowy temat. (Wróbel 2008: 61)

Strach er skrevet med sterke følelser og engasjement. Man kan se på hver eneste side, at forfatteren tilhører de menneskene hvis beskrivelse av saken berører dem personlig. Gross tok til seg oppmerksomheten og kritikken som fulgte etter utgivelsen av *Sąsiedzi*, og dokumenterte bedre sitt nye tema.

Wróbel avslutter til og med at han er misunnelig på Gross selv om han ikke alltid er enig med ham. Han kunne ønske han kunne skrive slike bøker (reaksjonstype 1). Professor i humaniora og idehistorie, og politisk aktivist Jerzy Jedlicki (f.1930) inntar et bekræftende ståsted i forhold til Gross (reaksjonstype 1):

Niepoważnie więc brzmią dziś tezy obrońców narodowej twierdzy o żydowskiej chęci upokorzenia Polski i o szkalowaniu jej przez “antypolskie” siły [...] Żaden naród, chociaż ma wspólne symbole, świętości i przywiązania, nie jest duchowym i moralnym monolitem [...] Byli na przykład wśród Polaków w czasie drugiej wojny bohaterowie walki podziemnej i byli tacy, co ich denuncjowali[...] to jest przede wszystkim sprawa Polaków ze sobą i między sobą: sprawa zatruwania środowiska moralnego przez zabobonną nieufność i pedejrzliwość, sączoną w polskie umysły i dusze przez ideologów antysemitckiego nacjonalizmu w różnych jego odmianach. Polska kultura umysłowa i moralna wielokroć wytwarzała przestrogi i przeciwyjady: jak widać, ciągle zbyt słabe i nie dość na tę truciznę skuteczne [...] (Jedlicki 2008: 36-7,41)

Det høres useriøst ut når de som representerer polske nasjonalister, påstår at jøder og “antipolske krefter” ønsker å ydmyke og bakvaske Polen [...] Til tross for felles symboler, helligdommer og hengivenheter, er Ingen nasjon en åndelig og moralsk monolitt [...] Blant polakkene under andre verdenskrig fantes det både helter i undergrunnskampen og forrædere som anga dem [...] dette er først og fremst en sak for og mellom polakker: en sak der det moralske miljøet forgiftes gjennom overtroisk mistillit og mistanker. De plantes inn i polske hoder og sjeler av ideologer som representerer den antisemittiske nasjonalismen i alle dens varianter.

Den polske intellektuelle og moralske kultur har produsert advarsler og motgifter, men det ser ut til at de fremdeles er for svake og ikke effektive nok for denne giften.

Forfatteren avviser konspirasjonsteorien, som mange i Polen nevner som motiv for Gross sin bok, men han peker også på at hele nasjoner ikke kan lastes for folkemord. Han innrømmer også at nasjonalistiske antisemittiske ideologier er sterke i Polen, og at den polske intellektuelle og moralske kultur kanskje ikke er sterk nok for å motvirke dem. Artikkelen bidrar til å skape en god diskusjonsatmosfære der begge sider, både jøder og polakker, kan møtes og ha en rolig og avbalansert dialog, i stedet for emosjonelle utbrudd og beskyldninger.

Tomasz P. Terlikowski er en polsk journalist, filosof, redaktør og er i tillegg er han en katolsk aktivist. Har en defensiv lukket posisjon (reaksjonstype 2). Han fører en notorisk kampanje mot Gross. Han anklager ham for å være en kommersiell forfatter som kommer med beskyldninger mot polakkene. Han sier videre at Gross driver med propagandavirksomhet ved å skrive slike bøker (Terlikowski 2008: 68-70). En annen som er en av de kritiske røstene og som inntar den defensive posisjon (reaksjonstype 2) er Paweł Lisicki. Han er polsk journalist og forfatter og sier følgende om *Strach*:

Tylko żeby taką debatę o winach i sumieniu prowadzić, potrzebna jest elementarna uczciwość, rzetelność, szacunek dla faktów, rozumienie historycznego procesu, zdolność wyjścia poza swój wąski punkt widzenia i dostrzeżenie, albo przynajmniej próba dostrzeżenia, kontekstu wydarzeń. Otóż tego wszystkiego w książce Grossa nie ma (Lisicki 2008: 65)

Men hvis det skal komme til en slik debatt om skyld og samvittighet, er det nødvendig med en elementær integritet, respekt for fakta, en forståelse av den historiske prosessen, en evne til å gå ut over sine snevre synspunkter og oppmerksomhet, eller i det minste å forsøke å sette hendelsene inn i en kontekst. Vel, ingenting av dette finnes i Gross' bok. (reaksjonstype 2)

Journalisten og forleggeren Marek Beylin inntar en bekreftende og selvkritisk rolle i forhold til Gross (reaksjonstype 1):

Ale te wady Strachu są drugorzędne wobec wyzwania, jakie Gross stawia naszym rozrachunkom z przeszłością. I – powiedzmy szczerze – gdyby nie wyostrzone tezy i konfrontacyjny język Strachu, nie byłoby dziś szans na szeroką dyskusję o polskim antysemityzmie (Beylin 2008: 72).

Men manglene ved Strach er av mindre betydning, i forhold til den utfordringen som Gross setter foran oss, nemlig vårt oppgjør med fortiden. Og – la oss være helt ærlige – hvis det ikke var for hans skarpe påstander og konfronterende språk i Strach, så ville det ikke oppstått en sjanse for en debatt om den polske antisemittismen.

Beylin er ikke opptatt av bokens mangler, men han peker heller på det Gross bidrar til, at Polen kan gjøre opp med sin fortid, og diskutere antisemittismen som finnes. Han er positiv til boken og bekreftende til dens innhold (reaksjonstype 1).

Gross svarer imidlertid på reaksjonene som kom:

Spodziewałem się, oczywiście, że książka będzie miała oddźwięk w mediach, ale intensywność i natychmiastowość dyskusji wywołanej ukazaniem się *Strachu* była dla mnie zaskoczeniem [...] Na pewno o wadze poruszanego w książce tematu; pewnie też i o tym, że miałem w Polsce od czasu ukazania się *Sąsiadów* reputację skandalisty [...] Aż dziw, że ktokolwiek wziął *Strach* do ręki w obliczu tak jednoznacznie negatywnej opinii najwyższych przecież w materii historii najnowszej autoritetów (Gross 2008: 369-370).

Jeg forventet selvfølgelig at boken ville få respons i mediene, men at den skulle bli så spontan og intens ble en overaskelse for meg [...] Det var sikkert på grunn av bokens tema, og også sikkert fordi jeg fikk rykte på meg som en skandalemaker fra tiden da *Sąsiedzi* ble utgitt [...] Det er ikke så rart at de som tok Strach i sine hender [ble påvirket], på bakgrunn av så ensidige og negative holdninger fra de fremste autoriteter på nyere historie.

Reaksjonene på *Strach* er som vist veldig lik reaksjonene etter *Sąsiedzi*. Det er de som mener Gross sverter Polen og polakker og ødelegger Polens omdømme i utlandet. Det finnes de som mener han er en sensasjonsmaker og populist. Og det er de som mener at Gross' arbeide er svært viktig for bearbeidelse av traumer. Både de bekreftende og de defensive røstene finnes i diskusjonen etter Strach, og er med på å sette hans forfatterskap i perspektiv samtidig som de ulike meningene som finnes i Polen kommer til syne.

Når det gjelder reaksjonene på *Złote Żniwa* er røstene både kritiske og positive, slik vi kan se det etter de to foregående bøkene. Omfanget på diskusjonen har endret seg til et mindre antall stemmer, men tendensene er de samme som før. Men de tre antologiene som kom etter utgivelsene til Gross er viktige, fordi de utgjør en del av den polsk-jødiske diskursen. Boken *Wokół Złotych Żniw” Debata o książce Jana Tomasza Grossa i Ireny Grudzińskiej-Gross* (redigert av Lis) er lagt opp som de forrige antologiene, men her gjengis utdrag fra debatten rundt utgivelsen av *Złote Żniwa*. I begynnelsen av antologien er det gjengitt artikler hvor ulike bidragsytere selv så hva som skjedde med gravplassene til jødene etter krigen. Et interessant eksempel er Lech Wieluński skriver i 1957 at han føler en enorm skam i forhold til det som har skjedd med jødene i Polen og at man heller ikke har holdt deres siste hvilested hellig (reaksjonstype 1). (Wieluński 2011: 56-59).

Historikeren og direktør for museet for annen verdenskrig i Warszawa, Paweł Machcewicz kommer med konkret kritikk av Gross. Han inntar en defensiv holdning (reaksjonstype 2):

Dlaczego więc książka znów budzi tak wiele kontrowersji i emocji [...] Sądzę że wynika to przede wszystkim z najważniejszym cech pisarstwa Grossa charakteryzujących także jego książki [...] niemal całkowitego pomijania wojennego i okupacyjnego kontekstu, z którego wyłącza się postawy Polaków wobec Żydów, traktując je jako obszar samoistny, bez ścisłego związku z wojenna demoralizacją rozpadem porządku społecznego i norm moralnych [...] Trudno się oprzeć wrażeniu, że pisarstwo Grossa [...] wykorzystuje wiarygodne dokumenty na ten temat, ale pomija wszystkie źródła, które pokazują inne zachowania. W tej optyce wydawanie i mordowanie Żydów było dziełem wyłącznie marginesu społecznego [...] Taki styl pisanie o historii, emocjonalny, oskaycelski, nikogo nowego nie przekona. Umacnia tylko

swiatopoglądowa polaryzację, w ramach której fakty i naukowe dociekania mają najmniejsze znaczenie (Machcewicz 2011: 200-208)

Hvorfor vekker så denne boken så mange kontroverser og følelser [...] Jeg tenker at dette først og fremst henger sammen med den viktigste karakteristikken ved Gross sitt forfatterskap, som også er typisk for hans bøker [...] det å se nesten fullstendig bort fra krigens og okkupasjonens kontekst. Han skiller ut polakkenes holdninger til jøder, ved å betrakte dette som et isolert område uten nær tilknytning til demoraliseringen under krigen, og den generelle oppløsningen av samfunnsnormer og moral [...] Det er vanskelig å ikke få et inntrykk av at Gross' forfatterskap [...] benytter seg av troverdige dokumenter om saken, men at det overser alle kilder som peker på andre holdninger. I dette perspektivet er angiveri og drap på jøder noe som nesten utelukkende ble begått av sosialt marginaliserte individer [...] Å skrive om historien i en slik stil, emosjonelt og full av beskyldninger, overbeviser ikke. Derimot bidrar den til et polarisert verdensbilde der fakta og vitenskapelig forskning har liten betydning.

De to journalistene Paweł Reszka og Michał Majewski er derimot svært skeptiske til *Złote Żniwa* og inntar dermed en defensiv lukket holdning (reaksjonstype 2). De sår tvil om hans motiver og setter selve fotografiet som er utgangspunktet for boken i tvil. De gjengir et møte med direktøren for museet hvor bildet befinner seg:

Pojechaliśmy do muzeum. Kierownik dr Edward Kopówka położył zdjęcie na stole. Zupełne niepozorne.

-To tę fotografię oglądał Jan Tomasz Gross?

-Był, ale nie oglądał.

-Jak to?

Chciał tylko potwierdzić, czy znajduje się w Zbiorach [...]

Vi reiste til museet. Bestyreren Dr. Edward Kopówka la bildet på bordet. Det var helt uanselig.

-Er det fotografiet som Jan Tomasz Gross så på?

-Han var her, men han så ikke på det.

-Hvordan det?

-Han ville bare ha bekreftelse på at det befant seg i samlingen [...] (Reszka og Majewski 2011: 91).

Artikkelforfatterne forsøker å usannsynliggjøre hele historien til Gross, så tvil om hva bildet viser og gjøre narr av boken.

Forleggeren og historikeren Piotr Gontarczyk (f.1970) Er defensiv i sin kritikk av Gross (reaksjonstype 2):

Brak krytycznej analizy fotografii miewa czasem poważne konsekwencje [...] sposób, w jaki [...] autor posługuje się cudzymi tekstami naukowymi lub wskazanymi przez innych źródłami. Jednym nadaje fałszywe znaczenie, inne wypacza, robiąc z nich wycinanki, a jeszcze innym opisującym wydarzenia skrajnie patologiczne, ale incydentalne, nadaje walorów opisów uniwersalnych [...] Autor ten stosuje więc metodywycem przeniesione z kultury masowej: zaszokowacz, naubliżać, uprawiać obrazoburstwo. Jeśli chce się brylować w mediach, dobrze sprzedać książkę i pojeździć po świecie z wykładami jako ekspert Holokaustu, trzeba jakoś zwrócić na siebie uwagę (Gontarczyk 2011: 190-191).

En manglende kritisk analyse av fotografier kan få alvorlige konsekvenser [...] måten forfatteren anvender andres vitenskapelige tekster eller kildehenvisninger. Han gir noen av disse tekstene en uriktig betydning og forvrenger meningsinnholdet ved å sette dem sammen i en collage. Når det gjelder andre tekster, som beskriver ekstremt patologiske hendelser, tilskriver han dem generell karakter selv om de er mer tilfeldige [...] Forfatteren bruker metoder som kommer fra massekulturen: det å sjokkere og skjelle ut, han opptrer som ikonoklast. Hvis en vil lykkes i mediene, med å selge godt og reise verden rundt med forelesninger som Holocaustekspert, må en gjøre noe for å vekke oppmerksomhet.

Gross og Grudzińska-Gross svarer på kritikken slik:

Z naszego punktu widzenia ludzie na fotografii mogliby równie dobrze stać odwrócen tyłem albo mieć całkiem wymazane twarze. Najbardziej istotnym elementem tego zdjęcia jest stos ludzkich kości i czaszek leżący przed zgromadzonymi, ale w dziennikarskich analizach zdjęcia o tym akurat nie się ani słowem [...] Właśnie w ten sposób w naukach społecznych dowodzi się prawdziwości hipotezy wyjściowej – falsfikując hipotezy alternatywne. A więc skoro na tużpowojennym zdjęciu z Treblinki, gdzie latami okoliczna ludość prowadziła wykopki, nad stosem czaszek i piszczeli stoi gromada chłopów z narzędziami do kopania, to czym, na litość boską najprawdopodobniej zajmowali się ci ludzie? (Gross 2011: 132,135).

Fra vårt synspunkt kunne menneskene på bildet like gjerne ha stått med ryggen til eller fått ansiktene retusjert. Det vesentligste elementet i bildet er haugen av menneskelige knokler og hodeskaller som ligger foran de som er samlet der, men den journalistiske analysen av fotoet nevner ikke dette med et ord [...] Det er på denne måten samfunnsvitenskapene beviser en sannhet ved å ta en hypotese som utgangspunkt og ved å falsifisere alternative hypoteser. Så hvis det står en gruppe bønder med graveredskaper, på et etterkrigsfoto fra Treblinka, der det er kjent at den lokale befolkningen i årevis har spadd opp graver, hva i Guds navn drev da disse folkene med?

Den polske historikeren Marcin Zaremba (f.1966) som representant for polakkene inntar et bekreftende, selvkritisk ståsted når det gjelder Gross' siste bok (reaksjonstype x).. Han innrømmer at det har foregått stor urett mot jødene under krigen og ved gravskjendingen etter krigen hvor polakker beriket seg ved å grave opp gull og edelstener fra gravplasser utenfor tidligere konsentrasjonsleire. Han ser betydningen av at et slikt tema blir tatt opp og skrevet om i Polen. Han sier blant annet: "Potrzebujemy Jana Tomasza Grossa. Bez niego nasze samopoczucie byłoby lepsze, ale nasze życie intelektualne uboższe" (Zaremba 2011: 173). (Vi trenger Jan Tomasz Gross. Uten ham ville vår selvfølelse vært bedre, men vårt intellektuelle liv ville vært dårligere).

Michał Bilewicz er polsk psykolog og forlegger. Han er bekreftende i sitt syn på boken og tematikken (reaksjonstype 1):

Podważający tezy książki historycy wytykają autorom głównie braki metodologiczne i warsztatowe [...] Czytelnik zainteresowany Zagładą nie znajdzie w tej książce w zasadzie nic nowego [...] Gross i Grudzińska starają się powiedzieć coś o kondycji ludskiej, o uniwersalnych motywacjach zbrodniarzy. Ich książka jest ważnym głosem w debacie o Holokauście.

Historikere som er kritiske til påstander i boken, anklager forfatterne hovedsakelig for metodologiske og håndtverksmessige mangler. Leseren som er interessert i Holocaust vil i prinsippet ikke finne noe nytt i denne boken. Gross og Grudzińska prøver å si noe om den menneskelige skjebnen, og om morderes universelle motiver. Deres bok er en viktig stemme i diskusjonen om Holocaust. (Bilewicz 2011: 215-219).

I antologien om *Złote Żniwa* ser vi igjen at de samme typer røster kommer til, både bekreftende og unnskyldende og defensive, og den mer ekstreme.

En av de mest ekstreme stemmene i diskusjonen rundt Gross' som forfatter samlet sett er forøvrig historikeren og forfatteren Jerzy Robert Nowak. I boken *Falsze i Przemilczenia Grossa* (Gross' løgner og fortellinger, 2011) kommer han med en krass kritikk av Gross som person og av tematikken han tar opp i bøkene sine. I sin språkbruk velger Nowak svært negative uttrykk, med formuleringer som *paszkwil* (løgnaktige beskyldninger) og *dobrana para oszczerców* (et utvalgt ektepar av løgnere) om Gross og Grudzińska-Gross. Han kaller forfatteren en *hochsztaplera i oszusta* (storsvindler) *domorosły histoty* (amatørhistoriker) og tilskriver ham en *stachanowskim antypoloniźmie* (antipolsk stakhanovisme). Videre bruker han uttrykk som *o zachowaniach polakozerczych Żydów jak Gross* (oppførselen til en polsketende jøde som Gross), og demonstrerer en åpen antisemittisme (Nowak 2011: 7, 17, 21, 78-79). Det er derfor vanskelig å analysere og vurdere boken på en saklig måte, i tråd med akademiske tradisjoner. Kan en leser stole på hans opplysninger og vurderinger på andre områder når angrepet på Gross er så ubehersket? Nowak sender sterke ideologiske signaler i retning av fremmedhat. Artikkelen om Jerzy Robert Nowak på den polske Wikipedia fremstår som saklig og balansert og har mange referanser. Den antyder at Nowak er kjent for sitt

engasjement i høyreorienterte katolske organisasjoner som Radio Maryja, og at hans publikasjoner tyder på antisemittiske synspunkter.²⁷ Zofia Stemplowska sier følgende om kritikken mot Gross:

There has also, however, been no shortage of criticism from those who either dismiss Gross's work outright, or seek further detail. Some of his detractors have charged him with the crime of being a publicist rather than a historian. This is intended to undermine his authority, but is curious in a country that celebrates public intellectuals. He is also accused of anti-Polishness [...] (Stemplowska 2012).

Denne oversikten over reaksjoner og reaksjonstyper viser for det første at Gross fortsatt klarer å skape diskusjon selv etter tre utgivelser gjennom mer enn et tiår, for det andre at det jødiske spørsmålet ikke er et ferdigbehandlet tema i Polen.²⁸

²⁷ http://pl.wikipedia.org/wiki/Jerzy_Robert_Nowak#Krytyka_publicystyki_Nowaka

²⁸ Det mange påpeker er at Gross ikke setter nok søkelys på den "russiske terroren" som fant sted på polsk jord. Dette innebar massedeportasjoner, arrestasjoner og til og med likvidasjoner av polakker. Sovjetunionen som okkupasjonsmakt var fryktet for sitt terrorvelde mot befolkningen. Men Gross behandler dette temaet i boken *Revolution from Abroad*. Jeg ser på hans forfatterskap som en serie bøker som viser ulike epoker av polsk historie. I *Revolution from Abroad* forteller han om sovjetmaktens overgrep, *Upiorna Dekada* tar for seg stereotyper i forhold til polakker, jøder, tyskere og kommunister. I *Sasiedzi* tar han for seg antisemittisme i en liten polsk landsby. *Strach* gir et mer helhetlig bilde på krigen, samtidig med et bilde på antisemittismen. *Złote Żniwa* forteller om plyndringen av jødiske etterlevninger etter krigen.

4. Sammenfatning

4.1 Betydningen av Gross' bidrag til den polsk-jødiske diskursen

Hovedspørsmålet jeg har vært opptatt av i denne oppgaven er hvorvidt Gross' kontroversielle bøker er skrevet for å fremtvinge bevissthet og debatt rundt noen av de mørkeste sidene ved Polens historie.

Gross satte i gang den polsk-jødiske diskursen slik det aldri hadde vært gjort før. Selv om enkelte forfattere hadde skrevet om temaet de polske overgrepene på jøder under og etter annen verdenskrig og om overgriper og offerrolle, kom ikke diskusjonen virkelig i gang før Gross' utgivelse av *Sąsiedzi* i 2000. Dette er delvis fordi spørsmålene som berøres var et ikke-tema under det kommunistiske regimet, delvis fordi de lenge har vært et tabu som de fleste har fryktet, som svært få forholde seg til. For mange polakker har det vært nærmest umulig å forstå at deres egne landsmenn kunne drepe sine jødiske naboer. Det ble simpelthen for sterk kost. De ulike stemmene og reaksjonene i debatten viser imidlertid at standpunktene varierer fra forsvar av forfatteren, ydmykhet og vilje til dialog, til angrep på forfatteren, hovmot og uvilje til dialog. Etter de sterke reaksjonene på Gross' første bok, kom oppfølgerne *Strach* og *Złote Żniwa*, som mer eller mindre behandlet samme tema, nemlig de brutale, dødelige overgrepene mot polske jøder og polakkenes delaktighet i denne forbindelse. Dette førte i sin tur til ytterligere kritikk, ikke minst med henblikk på etterrettelighet og kildebruk.

Det må understrekes at tidspunktet for de tre utgivelsene har spilt en viktig rolle. *Sąsiedzi* kom i 2000, over ti år etter at kommunismen var avskaffet. Polen var inne i en overgangsperiode, og er det fortsatt, og ble nødt til å skue tilbake på sin nærmeste fortid. Som følge av Gross' utgivelser har Jedwabne blitt set symbol på antisemittismen i Polen. Akkurat som Auschwitz/Oświęcim har blitt synonymt med Holocaust. Det er en særdeles tung bær å bære for de fleste polakker. Men det tvinger også frem en bearbeidelse av et traume som berører alle polakker, til og med den yngre generasjon som har fått det i arv. Det er ikke så mye et spørsmål om hvem som har skylden, men mer at alle må ta et moralsk ansvar, eller *medansvar* (for å parafrasere Bloński). Vi merker oss at Gross viderebringer og utvikler gjennom sitt forfatterskap synspunkter som ble fremmet allerede like etter krigen og på slutten av 1980-tallet like før kommunismens fall (av Andrzejewski, Wyka, Bloński med flere). Debatten i

Polen i kjølvannet av Gross' bøker har fremfor alt ført til selvransakelse, uansett hvilket ståsted man har inntatt. Forfatteren har med sin fortelleteknikk klart å engasjere og provosere, ikke bare historikere, men også den intellektuelle eliten, kirken inkludert. Når eliten tar opp et tema i pressen, vil dette også forgrene seg til vanlige avislesere, som vil ha sine egne meninger. Det blir da en offentlig debatt, hvor i prinsippet alle kan delta.

Polakkenes overgrep overfor polske jøder var ikke blitt behandlet grundig før Gross gjorde det, og derfor serverer han også sterk kost for å få bidra til en bearbeidelse som i beste fall kan føre til en *katarsis* for polske jøder så vel som etniske polakker. Som jeg har vist i min diskusjon bruker han de retoriske virkemidlene *etos* (tillit), *logos* (sak) og *patos* (følelser) i alle sine tre bøker. Det kan virke som om den mest virkningsfulle metoden er *patos*, fordi den fremkaller følelser og treffer både kritikere og alminnelige lesere, og er brukt vel vitende om at de grusomme skildringer ville skape enorme diskusjoner og forferdelse. En forfatter må ta i bruk sterke virkemidler for å nå sine mål, og det mener jeg Gross er et bevis på med sitt forfatterskap om polsk antisemittisme fra annen verdenskrig og frem til i dag. Etter min mening har Gross en klar agenda som går ut på å skape en plattform for debatt rundt jødernes skjebne i Polen. Med dette menes polakkenes rolle i det som har skjedd i fortiden, og viktigheten av å ta et oppgjør i nåtid. Det er karakteristisk for hans fortellemåte at han trekker frem enkeltepisoder og bruker ”thick-description” for å vise antisemittismen med sine grufulle konsekvenser, slik den kom til uttrykk i deler av Polens befolkning. For ved å beskrive en episode, sier Gross noe om det polske samfunnet – ja, ethvert samfunn – som helhet:

[...] jak również biorąc pod uwagę osoby w te zbrodnie uwikłane: że zabójcami byli zwykli ludzie, często członkowie lokalnych elit, których status w grupie pozostawał później nienaruszony, "gęsty opis" konkretnych, ściśle zlokalizowanych wydarzeń pozwala nam uzyskać wiedzę ogólna na temat zachowań i postaw społeczności wiejskiej.

[...] and given the fact that the people involved were regular people, including members of local elites, a "thick description" of localized community events yields knowledge about behavior in the peasant society at large (Gross 2011: 97, 2012: 59)

Det går en rød tråd gjennom bøkene *Sqsiedzi*, *Strach* og *Złote Żniwa*: Polsk antisemittisme, i meget vid forstand.

Men det virker som forfatteren ser lyst på fremtidige generasjoners holdning til temaet polsk-jødiske relasjoner:

Much still remains to be done to set straight the historical record of this period [...] As each generation rewrites national myths and calls back from the past collective experiences which have been shunted aside, I am optimistic that the subject of Polish-Jewish relations, once opened, will be revisited with honest and sadness (Gross 2001: 181-182).

Referanser/litteraturliste

Primærlitteratur

Gross, Jan T. 2000 *Sąsiedzi : Historia zagłady żydowskiego miasteczka*. Fundacja Pogranicze, Sejny.

Gross, Jan T. 2007 *Strach : Antysemityzm w Polsce tuż po wojnie, Historia moralnej zapaści*. Znak, Kraków.

Gross, Jan T. og Irena Grudzińska- Gross 2011 *Złote Żniwa : Rzecz o tym, co sie działo na obrzeżach zagłady żydów*.

Gross, Jan T. 2006. *Fear: Anti-Semitism in Poland after Auschwitz, An Essay in Historical Interpretation*. Random House, New York.

Gross, Jan T. og Irena Grudzińska- Gross 2012 *Golden harvest: Events at the Periphery of the Holocaust*. Oxford University Press, New York.

Gross, Jan T. 2001. *Neighbors: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland, 1941*. Princeton University Press, Princeton.

Sekundærlitteratur

Bauman, Zygmunt og Tester, Keith 2002 *Samtaler med Bauman*. Oversatt av Kari Mette Thorbjørnsen, Vidarforlaget, Oslo.

Beylin, Marek 2008 "Żydzi, polacy, strach" *Wokół Strachu: Dyskusja o książce Jana T. Grossa*, Red. M. Gądek, Znak, Kraków. s. 72.

Bilewicz, Michał 2011 "Efekt wrażliwości. Rabunek i ludobójstwo" *Wokół "Złotych Żniw": Debata o książce Jana Tomasza Grossa i Ireny Grudzińskiej-Gross*, Red. D. Lis, Znak, Kraków. s. 215-219.

Bilewicz, M., Folwarczny, A., Kozłowski, M. (Red.) 2006 *Trudne Pytania : w dialogu polsko-żydowskim*. Jacek Santorski & Co Agencja Wydawnicza, Warszawa.

Davies, Norman 1981 *God's Playground: A History of Poland Volume II 1795 to the Present*. Oxford University Press, New York.

Engelking, Barbara 2001 *Zagłada i pamięć: doświadczenie Holocaustu i jego konsekwencje oparte na podstawie relacji autobiograficznych*. Wydawn. IfiS PAN, Warszawa.

Engelstad, Fredrik 2005 *Hva er Makt*. Universitetsforlaget, Oslo.

Forecki, Piotr 2010 *Od Shoach do Strachu: Spory o polsko-żydowską przeszłość i pamięć w debatach publicznych*. Wydawnictwo Poznańskie, Poznań.

Gądek, Mariusz (red.) 2008 *Wokół Strachu: Dyskusja o książce Jana T. Grossa*. Znak, Kraków.

Geertz, Clifford 1973 *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*. Basic Books, New York.

Gontarczyk, Piotr 2008 "Daleko od prawdy" *Wokół Strachu: Dyskusja o książce Jana T. Grossa*, Red. M. Gądek, Znak, Kraków.

Gontarczyk, Piotr 2011 "Wszyscy jesteście złodziejami" *Wokół "Złotych Żniw": Debata o książce Jana Tomasza Grossa i Ireny Grudzińskiej-Gross*, Red. D. Lis, Znak, Kraków. s.190-1.

Grimstad, Knut Andreas 2008 *Det nærværende fravers retorikk: Om fremstillingen av jødiskhet I det posttotalitære Polen* i Lunde, Ingunn og Witt, Susanna 2008 *Terminal Øst: Totalitære og posttotalitære diskurser*. Spartacus, Oslo. s.47.

Gross, Jan Tomasz 2004 "Critical Remarks Indeed" *The Neighbors Respond: The Controversy Over the Jedwabne Massacre in Poland*, Red. B. Michlic, A. Polonsky, Princeton University Press, Princeton. s.367.

- Gross, Jan Tomasz 2008 *Etterord Wokół Strachu: Dyskusja o książce Jana T. Grossa*, Red. M.Gądek, Znak, Kraków.s.369-370.
- Gross, Jan Tomasz 2011 "Złote Żniwa. Zamieszane wokół zdjęcia" *Wokół "Złotych Żniw": Debata o książce Jana Tomasza Grossa i Ireny Grudzińskiej-Gross*, Red. D. Lis, Znak, Kraków.s.132,135.
- Grynberg, Henryk 2003 *Monolog polsko-żydowski*. Wołowiec.
- Grynberg, Henryk 2004 *Wojna polsko-żydowska*. Uchodźcy, Warszawa.
- Huener, Jonathan 2003 *Auschwitz Poland, and the Politics of Commemoration, 1945-1979*. Ohio University Press, Ohio.
- Jedlicki, Jerzy 2004 "How to Grapple With the Perplexing Legacy" *The Neighbors Respond: The Controversy Over the Jedwabne Massacre in Poland*, Red. B. Michlic, A.Polonsky, Princeton University Press, Princeton.s.237-246.
- Jedlicki, Jerzy 2008 "Problem winy i odpowiedzialności" *Wokół Strachu: Dyskusja o książce Jana T. Grossa*, Red. M.Gądek, Znak, Kraków.s.36-7,41.
- Koenigsberger, H.G 1987 *A History of Europe: Medieval Europe 400-1500*. Longman, New York.
- Koenigsberger, H.G. 1987 *A History of Europe: Early Modern Europe 1500-1789*. Longman, New York.
- Kowalska-Leder, Justyna 2009 *Doświadczenie zagłady z perspektywy dziecka w polskiej literaturze dokumentu osobistego*. Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- Kozłowski, Maciek 2008 "Fakty i uprzedzenia, czyli stracona szansa na dialog" *Wokół Strachu: Dyskusja o książce Jana T. Grossa*, Red. M.Gądek, Znak, Kraków.s.47.
- Kucia, Marek (red.) 2011 *Antysemityzm, Holokaust, Auschwitz w badaniach społecznych*. Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.

- Kurkowska-Budzan, Marta 2004 "My Jedwabne" *The Neighbors Respond: The Controversy Over the Jedwabne Massacre in Poland*, Red. B. Michlic, A. Polonsky, Princeton University Press, Princeton.s.206.
- Leociak, Jacek 1997 *Tekst wobec zagłady: O relacjach z getta warszawskiego*. Wydawn. Leopoldinum Fundacji dla Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- Lis, Daniel (red.) 2011 *Wokół „Złotych żniw”: Debata o książce Jana Tomasza Grossa i Ireny Grudzińskiej-Gross*. Znak, Krakow.
- Lisicki, Paweł 2008 "Żydzi, polacy i przeszłość" *Wokół Strachu: Dyskusja o książce Jana T. Grossa*, Red. M. Gądek, Znak, Kraków.s.65.
- Lukas, Richard 2004 "Jedwabne and the Selling of the Holocaust" *The Neighbors Respond: The Controversy Over the Jedwabne Massacre in Poland*, Red. B. Michlic, A. Polonsky, Princeton University Press, Princeton.s.430-433.
- Mac, Jerzy Sławomir 2004 "Homo Jedwabicus" *The Neighbors Respond: The Controversy Over the Jedwabne Massacre in Poland*, Red. B. Michlic, A. Polonsky, Princeton University Press, Princeton.114-118.
- Machcewicz, Paweł 2011 "Historia zaangażowana" *Wokół "Złotych Żniw": Debata o książce Jana Tomasza Grossa i Ireny Grudzińskiej-Gross*, Red. D. Lis, Znak, Kraków.s.200-208.
- Majewski, Michał og Reszka Paweł 2011 "Tajemnice starej fotografii" *Wokół "Złotych Żniw": Debata o książce Jana Tomasza Grossa i Ireny Grudzińskiej-Gross*, Red. D. Lis, Znak, Kraków.s.91.
- Michlic, Joanna Beata 2006 *Poland's threatening Other: The Image of the Jew from 1880 to the Present*. University of Nebraska Press, Lincoln and London.
- Michlic, Joanna Beata og Antony Polonsky (red.) 2004 *The Neighbors Respond: The Controversy over the Jedwabne Massacre in Poland*. Princeton University Press, Princeton and Oxford.

Michnik, Adam 2004 "Poles and the Jews: How deep the guilt?" *The Neighbors Respond: The Controversy Over the Jedwabne Massacre in Poland*, Red. B. Michlic, A. Polonsky, Princeton University Press, Princeton.s.434-449.

Michnik, Adam (red.) 2010 *przeciw antysemityzmowi 1936/2009* Vol.1-3. Universitas, Kraków.

Musiał, Bogdan 2004 "The Pogrom in Jedwabne: Critical Remarks About Jan T. Gross's Neighbors" *The Neighbors Respond: The Controversy Over the Jedwabne Massacre in Poland*, Red. B. Michlic, A. Polonsky, Princeton University Press, Princeton.s.304-343.

Muszyński, Henryk 2004 "A poor Christian Look at Jedwabne: Adam Boniecki and Michał Okoński Talk with Archbishop Henryk Muszyński" *The Neighbors Respond: The Controversy Over the Jedwabne Massacre in Poland*, Red. B. Michlic, A. Polonsky, Princeton University Press, Princeton.s.151-157,173-178.

Nowak, Jerzy Robert 2011 *Falsze I Przemilczenia Grossa*. Maron, Warszawa.

Nowak-Jeziorański, Jan 2004 "A need for compensation" *The Neighbors Respond: The Controversy Over the Jedwabne Massacre in Poland*, Red. B. Michlic, A. Polonsky, Princeton University Press, Princeton.s.87-92.

Paulsson, Gunnar S. 2002 *Secret City: The hidden Jews of Warsaw 1940-1945*. Yale University Press, New Haven and London.

Przechodski, Stanisław 2004 i dyskusjonen "We are Different People: A discussion about Jedwabne in Jedwabne" *The Neighbors Respond: The Controversy Over the Jedwabne Massacre in Poland*, Red. B. Michlic, A. Polonsky, Princeton University Press, Princeton.s.186.

Steinlauf, Michael 1997 *Bondage to the dead: Poland and the memory of the Holocaust*. Syracuse University Press, Syracuse New York.

Stemplowska, Zofia 2012 *What did the Poles do? Jan Gross and the understanding of a nation*. Times Literary Supplement, 15 juni 2012.

Stola, Dariusz 2004 "Jedwabne: How Was it Possible?" *The Neighbors Respond: The Controversy Over the Jedwabne Massacre in Poland*, Red. B. Michlic, A. Polonsky, Princeton University Press, Princeton.s.386-400.

Strzembosz, Tomasz 2004 "Collaboration Passed Over in Silence" *The Neighbors Respond: The Controversy Over the Jedwabne Massacre in Poland*, Red. B. Michlic, A. Polonsky, Princeton University Press, Princeton.220-236.

Świda-Ziemia, Hanna 2004 "The shortsightedness of the "cultured"" *The Neighbors Respond: The Controversy Over the Jedwabne Massacre in Poland*, Red. B. Michlic, A. Polonsky, Princeton University Press, Princeton.s.103-113.

Szarota, Tomasz 2004 "Jedwabne without stereotypes" og "Agnieszka Sabor and Marek Zajac talk with Professor Tomasz Szarota" *The Neighbors Respond: The Controversy Over the Jedwabne Massacre in Poland*, Red. B. Michlic, A. Polonsky, Princeton University Press, Princeton.s.371-385.

Tazbir, Janusz 2006 "Szlaki kultury polskiej" *Poland's Threatening Other: The Image of the Jew from 1880 to the present*, J.B. Michlic, University of Nebraska Press, Lincoln and London.s.33.

Terlikowski, Tomasz P. 2008 "Strach, czyli propagandowy akt oskarżenia zamiast historii" *Wokół Strachu: Dyskusja o książce Jana T. Grossa*, Red. M. Gądek, Znak, Kraków.s.68-70.

Tokarska-Bakir, Joanna 2008 *Legendy o krwi: antropologia przęsądu*. W.A.B. Warszawa.

Tokarska-Bakir, Joanna 2004 "Obsessed with innocence", *The Neighbors Respond: The Controversy Over the Jedwabne Massacre in Poland*, Red. B. Michlic, A. Polonsky, Princeton University Press, Princeton.s.70, 75,77-8.

Tokarska-Bakir, Joanna 2012 *Okrzyki Pogromowe. Szice z antropologii historycznej Polski lat 1939-46*. Czarne, Wołowiec.

Tønnesson, Johan L. 2012 (2.utgave) *Hva er Sakprosa*. Universitetsforlaget, Oslo.

Wieluński, Lech 2011 "Hańba" *Wokół "Złotych Żniw": Debata o książce Jana Tomasza Grossa i Ireny Grudzińskiej-Gross*, Red. D. Lis, Znak, Kraków.s.56-59.

Wieseltier, Leon "Washington Diarist: Righteous", *The Neighbors Respond: The Controversy Over the Jedwabne Massacre in Poland*, Red. B. Michlic, A. Polonsky, Princeton University Press, Princeton.s.440-449.

Wróbel, Piotr 2008 "Mord i Strach" *Wokół Strachu: Dyskusja o książce Jana T. Grossa*, Red. M. Gądek, Znak, Kraków.s.61.

Zaremba, Marcin 2011 "Biedny Polacy na żniwach" *Wokół "Złotych Żniw": Debata o książce Jana Tomasza Grossa i Ireny Grudzińskiej-Gross*, Red. D. Lis, Znak, Kraków.s.173.

URL

Błoński, Jan 1987 "Biedni Polacy patrzą na getto" Først utgitt i *Tygodnik Powszechny* nr.2
<<http://docs.8chomikuj.pl/168768998,PL,0,0,Jan-B%c5%82%o%5%84%ski-Biedny-Polacy-patrza-na-getto>>. Aksessert 20.04.12

Gazeta Współczesna <<http://www.wspolczesna.pl/apps/pbcs.dll/frontpage>>. Aksessert 05.01.13

Gazeta Wyborcza <<http://wyborcza.pl/0,0.html>>. Aksessert 05.01.13

Gazeta Wyborcza „Złote żniwa” Grossa. Przeorany patriotyzm czy manipulacja?”
<http://wyborcza.pl/2029020,76842,8900420.html?sms_code=>>. Aksessert 27.01.12

Głuchowski, Piotr og Kowalski, Marcin 2008 "Goraczka złota w Treblince." *Gazeta Wyborcza* <http://wyborcza.pl/2029020,76842,4811664.html?sms_code=>>. Aksessert 27.01.12

Lipski. Jan Jósef 1981 "Dwie ojczyzny – dwa patriotyzmy" Først utgitt i *Kultura* 10/409.
Gazeta Wyborcza <<http://wyborcza.pl/1,120013,3640733.html>>. Aksessert 20.04.12

Polityka < <http://www.polityka.pl/>>. Aksessert 27.01.12

Radio Maryja <<http://www.radiomaryja.pl/>>. Aksessert 05.01.13

Rzeczpospolita <<http://rp.pl/>>. Aksessert 05.01.13

TRWAM <<http://www.tv-trwam.pl/>>. Aksessert 05.01.13

Universitetet i Oslo <<http://www.uio.no>>. Aksessert 02.02.13

Senter for Studier av Holocaust og livsynsminoriteter. <<http://www.hlsenteret.no/>>. Aksessert 14.10.12.

Store Norske Leksikon.< <http://snl.no/antisemittisme>>. Aksessert 21.07.12

Wikipedia, engelsk

<http://www.en.wikipedia.org/wiki/Category:Antisemitism_in_Poland>. Aksessert 21.07.12

<http://en.wikipedia.org/wiki/History_of_the_Jews_in_Poland#Early_history_to_Golden_Age:966.E2.80.931572>. Aksessert 02.02.12

<http://www.en.wikipedia.org/wiki/Jan_T._Gross>. Aksessert 16.11.11

<http://www.en.wikipedia.org/wiki/Jedwabne_pogrom>. Aksessert 16.11.11

http://pl.wikipedia.org/wiki/Jerzy_Robert_Nowak#Krytyka_publicystyki_Nowaka Aksessert 10.05.13

<<http://www.en.wikipedia.org/wiki/Komandos>>. Aksessert 05.06.12

<http://www.wikipedia.org/wiki/1968_Polish_political_crisis>. Aksessert 01.08.12

<<http://en.wikipedia.org/Yiddish>>. Aksessert 02.02.12

Wikipedia, polsk

<http://www.pl.wikipedia.org/wiki/Złote_żniwa>. Aksessert 27.01.12

Władyka, Wiesław 2011 "To jest polska luka" *Polityka*
<<http://polityka.pl/historia/1512268,1,zlote-zniwa---ile-faktow-ile-interpretacji.read?print=true>>. Akssert 27.01.12

Wprost 2011 „Złote zniwa”, czyli co Polacy robili z majątkiem Żydów”
<<http://www.wprost.pl/ar/225235/Zlote-zniwa-czyli-co-Polacy-robili-z-majatkim-Zyd>>.
Akssert 27.01.12

Yad Vashem- World Center for Holocaust Research, Education and Commemoration.
<<http://www.yadvashem.org/>>. Akssert 03.11.12.

Bakgrunslitteratur

Davies, Norman 2001 *Heart of Europe: The Past in Poland's Present*. Ny utgave, Oxford University Press, New York.

Davies, Norman 2004 *Rising '44. The Battle for Warsaw*. Pan Books, London.

Dawidowicz, Lucy S. 1975 *The War Against The Jews 1933-1945*. Bantam Books, New York.

Eber, Irene 2004 *The Choice: Poland 1939-1945*. Schocken Books, New York.

Gross, Jan T. 2003 *Revolution from Abroad. The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia*. Princeton University Press, Princeton.

Gross, Jan T. 2007 *Upiorna Dekada: Eseje o stereotypach na temat Żydów, Polaków, Niemców, komunistów i kolaboracji*. Wydawnictwo Austeria, Kraków.

Głowiński, Michał 1998 *Czarne Sezony*. OPEN, Warszawa.

Głowiński, Michał 2001 *Magdalenka z razowego chleba*. Wydawnictwo Literackie, Kraków.

Głowiński, Michał 2003 *Historia jednej topoli*. Wydawnictwo Literackie, Kraków.

Hoffman, Christhard, Kopperud, Øyvind og Moe, Vibeke 2012 (mai) *Antisemittisme i Norge? Den norske befolkningens holdninger til jøder og andre minoriteter*. HL-senteret, Senter for studier av Holocaust og livsynsminoriteter, Oslo.

Johnson, Lonnie R. 2002 *Central Europe: Enemies, Neighbors, Friends*. (2.utgave) Oxford University Press, New York.

Mendelsohn, Daniel 2006 *Forsvunnet: en fortelling om seks av seks millioner*. Norsk utgave, forlaget Press.XXXX

Rees, Laurence 2005 *Auschwitz: Nazistene og den endelige løsningen*. Oversatt av Kjell Olaf Jensen, Schibsted, Oslo.

Smoleń, Kazimierz 1978 *Auschwitz 1940-1945: Guide-Book through the Museum*. Krajowa Agencja Wydawnicza, Katowice.

Speer, Albert 1970 *Inside The Third Reich*. The Macmillan Company, New York.

Szpilman, Władysław 2001 *Pianista: Warszawskie wspomnienia 1939-45*. Znak, Kraków.

Wandycz, Piotr S. 2001 *The Price of Freedom: A history of East Central Europe from the Middle Ages to the Present*. (2.utgave) Routledge, London and New York.